

Izdavač
Gayten-LGBT Centar za promociju prava seksualnih
manjina, Beograd

E-mail: gayten@gmail.com
Web: <http://www.gay-serbia.com>

urednik
Dušan Maljković

Koordinacija projekta:
mr Ivana Pražić, mr Marijana Simu, Dušan Maljković

Ka nehomofobičnoj srednjoj školi

**Analiza dela srednjoškolskih
udžbenika u vezi sa tretmanom
homoseksualnosti**

Finansijska podrška:
Fond za otvoreno društvo, Beograd

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

Beograd, 2008.

Sadržaj

Uvod	7
1. Sociologija dr Ivana Spasić	11
2. Ustav i prava građana Milan Marinković	29
3. Filozofija Dušan Maljković	55
4. Istorija umetnosti mr Ivana Pražić	83
5. Biologija Kristijan Ovari	101
6. Psihologija Jelena Zulević	117
Ispitivanje stavova prema homoseksualnosti kod srednjoškolaca	151
Homoseksualnost u fakultetskim udžbenicima i literaturi	183
Osnovne informacije o projektu	191
Terminologija	197

Uvod

Pred vama je zbornik tekstova koji analiziraju deo udžbenika srednjih škola, prevashodno način na koji oni (ne) tretiraju fenomen homoseksualnosti, ali i šire gradivo, njegovu prezentaciju, didaktičku vrednost. Autorke i autori nastojali su da pruže obuhvatniju sliku od prostog fokusa na fenomen seksualne orijentacije. Stoga, ova publikacija, verujem, predstavlja vredan instrument za korekciju nastave u srednjim školama, pisan sa liberalno-demokratske pozicije, promovišući ljudska prava, predlažući uključivanje tema u vezi sa muškom i ženskom homoseksualnošću, feminizmom, *queer*-teorijom, ali i opšte osavremenjivanje sadržaja i drugačiji način izvođenja nastave.

Analizirani su udžbenici filozofije, sociologije, istorije umetnosti, biologije, psihologije i Ustava i prava građana, u zvaničnoj upotrebi 2007. godine. Metod analize je uglavnom kvalitativan, mada ima i kvantitativnih analiza, što posebno važi za dodatak, istraživanje stavova samih srednjoškolaca u vezi sa (ne)tolerancijom prema „neuobičajenim” emotivno-erotskim odnosima.

Nadam se da će, u uslovima pomalo izmenjene društvene klime, u vreme kada vlada Srbije tj. pojedina njena ministarstva pokazuju više razumevanja za ovakve i slične „teme i dileme”, ovo biti dobar odgovor na pitanje „Kuda

dalje?” u srednjoškolskom obrazovanju, s ciljem stvaranja tolerantnije socijalne atmosfere posredstvom kvalitetnije i tačnije edukacije i dekonstrukcije ustaljenih, duboko uvreženih predrasuda.

Dušan Maljković,
Beograd, tople zime 2008.

---

dr Ivana Spasić

Milovan Mitrović, Sreten Petrović
***Sociologija* za III razred stručnih škola i IV**
razred gimnazije, Zavod za udžbenike i nastavna
sredstva, Beograd 2005.

Ovaj udžbenik je odobren 1992. godine i od tada je jedini udžbenik u upotrebi u srednjim školama u Srbiji, za predmet Sociologija. On, bez sumnje, predstavlja napredak u odnosu na dotad važeći udžbenik, pogotovo u svom novom obličju, otkad je, pre dve-tri godine, vizuelno modernizovan i opremljen dodatnom aparaturom uz osnovni tekst.

Knjiga ima ukupno 218 strana, od toga 200 strana teksta, a ostalo su prilozi. Podeljena je na sledeća poglavlja:

I Uvod u sociologiju: 1. Šta je sociologija i čemu služi? 2. Predmet sociologije, 3. Metod i zadaci, 4. Razvoj sociologije i socioloških teorija;

II Priroda, čovek i društvo: 1. Kultura povezuje ljude i razdvaja društvo od prirode, 2. Rad podela rada kao osnova razvoja čoveka i društva, 3. Društvena proizvodnja, 4. Prirodna i društvena sredina;

III Struktura i organizacija društva: 1. Pojam društvene strukture, 2. Društvene grupe – elementarni oblik

društvenosti, 3. Društveno raslojavanje, 4. Naselja, 5. Društvene ustanove i organizacije;

IV Promene i razvoj društva: 1. Promene su stalne, a razvoj i napredak nisu, 2. Društvena pokretljivost, 3. Društveni razvoj, 4. Protivrečnosti razvoja i pitanja društvenog napretka, 5. Izazovi globalizacije: lice i naličje savremenog razvoja;

V Kultura i društvo: 1. Kultura i civilizacija, 2. Jezik, 3. Magija, mitologija i religija, 4. Mit i mitologija, 5. Monoteističke religije, 6. Običaj i moral, 7. Umetnost, 8. Masovna kultura i potkultura, 9. Kultura i ličnost.

Autor prva četiri poglavlja je Milovan Mitrović, a poslednjeg Sreten Petrović.

Opšti pogled

Kao dobre strane ovog udžbenika valja navesti jasna i pregledna struktura, dosledna i logična tematska organizacija izlaganja; uključivanje izvoda iz izvornih tekstova; naglašavanje multiperspektivnosti sociologije, i kao discipline i kao školskog predmeta; naglašavanje kreativne upotrebe udžbenika, kroz pozive na diskusiju i razmišljanje; opremljenost aparaturom koja tome pomaže: tu su dodatna pitanja za diskusiju navedenih na marginama i na kraju svakog tematskog odeljka, spisak dopunske litera-

ture za svaku obrađenu temu, definicije ključnih pojmova, ilustracije.

Slabosti udžbenika mogu se sažeti u generalnu nekomunikativnost i neprilagođenost glavnoj svrsi kojoj bi trebalo da služi, a to je približiti se mladim ljudima, animirati ih, podstaći ih na razmišljanje. To bi najlakše bilo postići povezivanjem gradiva sa problemima koji ih okružuju u njihovom svakodnevnom životu i pitanjima koja ih se neposredno tiču, kao pojedince i članove ovog društva, u ovom vremenu. Međutim, to se u udžbeniku retko čini.

Što se tiče opšte koncepcije, u obradi svih tema dominira makroperspektiva – pristupanje problemima iz ugla globalne strukture i sistema, u krupnim istorijskim potezima, najčešće na visokom nivou apstrakcije. Pretežu pitanja globalnih društveno-ekonomskih formacija i strukture društvenog sistema. Nedovoljno je prisutna mikroperspektiva, interakcionistički ili fenomenološki pristup, koji bi se mogli uklopiti u praktično sve obuhvaćene teme i doprineli bi njihovoj prijemčivosti za mlade čitaoce. Takođe praktično nema pitanja vezanih za telesnost, polnost, intimne odnose i zdravlje. Sociologija je definisana na veoma klasičan način. Insistira se na njenom naučnom karakteru, a dominantno su zastupljena ona predmetna područja koja se konvencionalno smatraju „jezgrom“ sociologije: rad, proizvodnja, društvena struktura i organizacije. Mnogi sociolozi se danas ne bi složili s takvim određenjem svoje discipline. Sociologija je tokom poslednjih decenija duboko „kulturalizovana“. Iako se, naravno,

i dalje intenzivno bavi svojim klasičnim temama (modernost i modernizacija, društvena promena, klasno-slojna struktura itd.), i njih postavlja na drugačiji način, tako da kultura dobija mnogo značajnije mesto nego ranije. To izmenjeno samorazumevanje sociologije u ovom udžbeniku se uopšte ne vidi.

Izbor literature za dalje čitanje naveden na kraju svakog poglavlja je na mnogim mestima zastareo i nefunkcionalan. Ne vidi se razlog da se đaci upućuju na radove stare pola veka, ako postoje i savremeniji tekstovi koji često izlažu starije ideje zajedno s novima, i u novim interpretacijama.

Jezik izlaganja je strog i krut; insistira se na naučnoj terminologiji i uvodi veliki broj tehničkih termina, što sigurno ne doprinosi približavanju mladima. U stil se ne unosi nimalo humora ni opuštenosti. Nema nikakvog pokušaja „zavođenja“ čitalaca.

Multiperspektivnost, koju autori ističu kao jedno od svojih polazišta, više je deklarativna no stvarna. Vrednosna obojenost teksta, u skladu s opredeljenjima autora, dosta je česta, recimo u odeljcima o društvenom razvoju, globalizaciji, a naročito u obradi tema koje se najviše približavaju (odsutnoj) temi homoseksualnosti. Kao što će biti detaljnije prikazano, u odeljku o porodici ideologija je u toj meri ugrađena u same temelje „pozadinskih očekivanja“ da se ni ne eksplicira.

Svaka tema se prikazuje suviše istorijski, od daleke prošlosti, što najčešće nema nikakav direktan priključak na današnja interesovanja mladih. Time se smanjuje prostor

za širi i detaljniji prikaz savremenog stanja, i u empirijskoj stvarnosti i u javnim debatama o tim pitanjima. Ovaj nedostatak je možda najdrastičniji u poglavlju o Kulturi, gde se naširoko raspravlja o mitologiji, simbolima, magiji i moralu, uz tabele, dihotomije i ridigne definicije, dok su široke podoblasti sociologije kulture, danas izuzetno razvijene, potpuno odsutne. Izuzetno relevantne teme, pogotovo za upoznavanje mladih ljudi sa sociologijom, kao što su „masovna kultura“ i „potkultura“, obrađene su vrlo oskudno i bez ikakvog podsticaja na razmišljanje. Masovni mediji jedva da se pominju. Ovo znači propuštenu mogućnost da se učenici angažuju na plodonosnim diskusijama i u samostalnim pokušajima da unaprede svoje razumevanje društvenog okruženja.

Udžbenik ostavlja suviše širok prostor efektu nastavnika, što znači da će utisak o sociologiji koji oni stiču presudno zavisiti od kvaliteta profesora i profesorki koji im, slučajno, predaju taj predmet. Sociologija bi se mogla prikazati kao životnija disciplina, ako bi se udžbenik više obraćao njihovim neposrednim interesovanjima, a problemi polnosti i intimnosti svakako se ubrajaju među takve teme.

Tematika roda, seksualnosti i homoseksualnosti

Na samom početku može se sasvim nedvosmisleno konstatovati: homoseksualnost (i druge seksualno manjinske prakse i identiteti), kao tema, pitanje i pojava,

ne pominje se nigde, ni u kom obliku, ni u najimplicitnijem nagoveštaju. Čitaoci ove knjige ne mogu iz nje steći nikakvu ideju da nešto takvo postoji, niti u društvenoj stvarnosti, niti u sociologiji, kao predmet istraživanja i promišljanja. Celokupna oblast roda i seksualnosti jedva da je predstavljena.

- Feminizam kao da ne postoji. Jedino se, u odeljku o društvenim pokretima, među ostalim novim pokretima pominje i „ženski“, ali o njemu ne saznajemo baš ništa. Feminizam se potpuno ignoriše kao teorija i kao agens preoblikovanja društvene svesti o polu i rodu. Jedino mesto gde se nazire savremeno preobražavanje rodnih uloga jeste citat iz Margaret Mid (str. 71-2); dakle, izvor je star najmanje pedeset godina, mada godina objavljivanja nije naznačena – što je samo po sebi potencijalno dezinformišuće (neko ko ne zna ništa ni o Mid ni o rodnim ulogama, može pomisliti da je to poslednja reč sociologije na datu temu).

- U odeljku o politici, u pododeljku o društvenim pokretima i nevladinim organizacijama (str. 106-107), ne spominju se pokreti seksualnih manjina;

- Nema pomena AIDS-a;

- Tematika stigmatizacije i društvenog isključivanja, ne samo po osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta, nego po bilo kojoj osnovi, ne pominje se – ni kao teorijska ideja, ni kao istraživački program, iako predstavlja jednu od najživljih oblasti socioloških istraživanja poslednjih decenija.

A najznačajnije, heteroseksualna norma je toliko „nor-

malizovana“ da u potpunosti prožima nevidljivu i neproptitanu podlogu izlaganja tema koje su najbliže pitanju seksualnih manjina.

1) Najrelevantnije je poglavlje «**Porodica – primarna ljudska zajednica**», str. 67-73, koje pripada odeljku „Društvene grupe – elementarni oblik društvenosti“. Pre svega, može se postaviti pitanje da li su sličnosti između porodice kao „društvene grupe“ i drugih društvenih grupa (etničke grupe, nacije) dovoljno velike, a razlike dovoljno male, da opravdaju zajedničko svrstavanje, posebno s obzirom na to da je poglavlje o porodici jedino mesto gde se uopšte pominju rod, pol i seksualnost. U ovom poglavlju, više nego u većini drugih, dolaze do izražaja napred nabrojani nedostaci.

Obrada teme Porodice je duboko *konvencionalna i normativistička*. Ona ne odgovara ni savremenom empirijskom stanju, ni stanju sociologije kao struke, kada je o ovoj temi reč. Osim toga, svojim oštrim vrednosnim ocenama može izazvati, najblaže rečeno, nelagodu i odbojnost kod onih koji se, mimo svoje volje, ne uklapaju u apriornu „normu“: recimo, deca koja žive u tzv. „nepotpunim porodicama“. Pri tome, treba imati na umu da su primarni čitaoci osobe u osetljivom adolescentskom uzrastu. Evo nekih ilustrativnih citata:

„Porodica nastaje zasnivanjem braka između muškarca i žene“ (68). Druge osnove za zasnivanje porodice, dakle, nema. Brak, definisan kao „društveno priznata veza između muškarca i žene“, prikazuje se kao jedina relevant-

na veza, i jedino su muškarac i žena relevantni akteri.

Za porodicu se kaže da je „primarna grupa i intimna zajednica“, dok je brak „društvena ustanova okrenuta donekle i širem društvu“ (68). Iako se u nastavku teksta nabrajaju „društvene funkcije porodice“ (uz ostale njene „funkcije“), na ovom prvom i najznačajnijem nivou definisanja pojma, beskritično se perpetuira ideologija porodičnosti. Insistiranjem na „primarnosti“ i „intimnosti“ porodice, a bez ikakvog upućivanja na njenu uslovljenost odnosima moći i ideološkim konstruktima, porodica se prikazuje kao nezamenljiva, subjektivno zadovoljavajuća, zaštitna i nadoknađujuća instanca, izvan koje pojedinac ne može ni da se formira, ni da opstane kao zdravo i zadovoljno biće. Potencira se izolovanost, izdvojenost porodične jedinice iz društva; ona se razmatra pre u psihološkim, no u sociološkim kategorijama.¹

Uzgred, prisutne su i neke materijalne netačnosti, kao npr. da su „po našim današnjim propisima, supružnici i deca iz vanbračnih zajednica pravno izjednačeni sa onima iz porodica sa formalnim brakom“ (68). U zemlji u kojoj je tema „registrovanog partnerstva“, čak i heteroseksualnog, još uvek pravno nedefinisana i oko nje se vode rasprave u samo jednom, marginalizovanom segmentu javnosti,

¹ No, čak ni psihološke teorije nisu ravnopravno prikazane: nema ni spomena o stanovištima koja ukazuju na potencijalnu represivnost porodice, kao što su neke varijante psihoanalize, kritičke teorije, egzistencijalne i transakcione analize, Lengova teorija itd.

ovako nešto se ne može tvrditi.

Normativnost tretmana „porodice“ odslkava se u brojnim formulacijama. Recimo: govori se o „psihičkim procesima“ poput ljubavi, osećaja topline i uzajamne privrženosti, „kojima je ispunjen *normalan* porodični život“ (69).² Nadalje, iako u savremenom društvu socijalizaciju dece preuzimaju i druge instance (škola, grupe vršnjaka, mediji), tvrdi se da porodica zadržava svoj značaj, između ostalog i zato što se u njoj „ispravljaju mnogi *negativni uticaji* iz spoljne sredine“ (69). Ili: „U novim okolnostima porodica je rasterećena ‘suvišnih’ funkcija, čime je dobila priliku da se bavi onima koje su nezamenljive – koje *samo porodica može da obavi*, a to je očuvanje prisne zajednice, intimne mikroklimе za ljude koja ih štiti od modernog, masovnog i bezličnog društva u kojem vlada nemilosrdna konkurencija“ (70). Normativizam je najsavršenije otelovljen u završnom pasusu, koji zaslužuje da bude naveden u celini: „Razume se da i stare i nove funkcije može valjano da obavi *samo potpuna i zdrava* porodica u kojoj je očuvana emocionalna toplina bračnih i drugih porodičnih odnosa. Ukoliko to nije slučaj (*usled razvoda braka*, stalnih porodičnih sukoba supružnika, roditelja i dece ili dece međusobno), reč je o *patologiji* porodičnog života, koja može biti primarni uzrok *lične nesreće, psihičkih poremećaja, društvene delinkvencije i kriminala* članova takvih *razorenih* porodica. Zato je sređena i stabilna porodica *nezamenljiv* uslov za *normalan* razvoj ličnosti, za srećan lični život ljudi, kao

² U svim citatima koji slede, kurziv je dodat.

i za stabilno i prosperitetno društvo“ (70).

Nadalje, odnosi rodne neravnopravnosti su sasvim neadekvatno tretirani, na način koji ostavlja utisak da su oni stvar prošlosti, nešto završeno, što ostaje iza nas. Evo nekih primera: u savremenoj porodici se proizvodnja prenosi izvan porodičnog kruga, time što se „izvan nje zapošljava *najpre muž* (otac), pa potom i žena (majka)“. Ovde se mora primetiti da je potpuno ignorisan uvid istorijske sociologije da je ideja o „mužu-ocu-hranitelju porodice“ i njemu komplementarnoj figuri „supruge-majke-domačice“ buržoaska konstrukcija, koja prenebregava činjenicu da su, u ranim fazama razvoja kapitalizma – koji su i iznedrili masovno zapošljavanje „izvan porodice“ – žene i deca skoro ravnopravno učestvovali u plaćenom radu izvan kuće. To znači da se rodna hronologija („najpre“ i „potom“) odnosi samo na srednje klase. Uostalom, sve to je od samo marginalnog značaja za naše društvo, koje je u radikalnu modernizaciju zakoračilo tek posle II svetskog rata, u sasvim drugačijim strukturnim uslovima (socijalizma i ideologije rodne ravnopravnosti); a upravo o tome u ovom udžbeniku nećemo ništa naći. Zatim, kaže se, porast nivoa obrazovanja, utiče da se „ublaže (*a ponekad i uklone*) nejednakosti između polova i generacija“ ... „žena se *postepeno izjednačava* sa mužem a deca sa roditeljima“ (70). Autor je, čini se, uzeo za ozbiljno teze o manje-više dovršenom procesu izjednačavanja polova, ignorišući uvide feminizma.

Odnos između „biologije“ i „društvenosti“ notiran je u kratkom pasusu koji kaže da „promena relativnog

društvenog značaja biološkog srodstva najbolje pokazuje da *srodstvo nije samo biološka već je i kulturno-istorijska kategorija*, dakle društveni odnos. Da nije tako, srodstvo ne bi moglo ni biti predmet sociološkog proučavanja, niti bi srodničke skupine bile društvene grupe“ (69). Ovo jeste tačno, ali je i nedovoljno. Pitanja srodstva kao „društvenog odnosa“ i uopšte društvenog konstruisanja bioloških kategorija – rodnih, srodničkih i ostalih – predstavlja jednu od najvitalnijih tema savremene sociologije, makar od feminističkih proboja 1960ih godina.

Transformacije porodice i umnožavanje formi porodičnog života u savremenom svetu – značajne i kao obeležje realnosti i kao jedan od veoma živih istraživačkih pravaca današnje sociologije – ostaju neprikazane. Autor samo uzgredno ukazuje na to da se „savremena (moderna) porodica ubrzano menja pod uticajem ekonomskih i kulturno-istorijskih promena“, te se razlikuje od tradicionalne i po funkcijama i po strukturi (70). No, tu bi tek mogla da započne rasprava o toj temi. Nema ni reči o alternativnim oblicima zajedničkog življenja; „domaćinstvo“ je samo porodica (definisana na gore navedeni način, kao društvena grupa utemeljena na braku muškarca i žene) posmatrana sa svoje ekonomske (proizvodne i potrošačke) strane (str. 70). Drugačije se domaćinstvo, prema ovom udžbeniku, ne može utemeljiti.³ Vanbračne zajednice se

³ Nema čak ni određenja «proširenih porodica» – statistički toliko raširene forme porodice kod nas; one se pominju samo u kontekstu starodrevne balkanske «porodične zadruge».

tretiraju pod oznakom „faktičkog braka“, čije je drugo ime „konkubinac“, koje se „od braka razlikuje samo po tome što nema pravni legalitet“ (68). Ovakav tretman formi porodičnog života izneverava uvide savremene sociologije, čak i domaće (up. brojne i empirijski zasnovane radove Anđelke Milić, Marine Blagojević, Mirjane Bobić i drugih).

Izvodi iz originalne literature – koji su stari između 30 i 100 godina – ne služe da se razbije normativizam osnovnog autorskog teksta, već ga samo ojačavaju. Možemo samo da pretpostavimo kako se oseća učenik/ca koji, među tim isečcima, čita kako «porodica može biti formalno ... potpuna kada je u porodici prisutan očuh ili maćeha, ali sa socio-antropološkog stanovišta, ona se najčešće ne može tako tretirati, s obzirom na to da se u najvećem broju slučajeva takve porodice ponašaju kao *deficijentne* u pogledu odnosa prema deci», ili «Danas su sve učestaliji slučajevi nepotpunih porodica, *pa i vanbračnih*, sve se češće javlja *porodica sa jednim detetom*, kojem je uskraćena sestrinska ili bratovljeva ljubav, a samačka domaćinstva sve više predstavljaju problem velikih gradova» (citati iz knjige Zagorke Golubović *Porodica kao ljudska zajednica*, prvobitno objavljene 1978, ovde na str. 71).

Jedino mesto gde se naznačava da «pol» i «rod» (uzgred, ovi pojmovi nisu objašnjeni) mogu biti nešto problematično i neizvesno jeste izvadak iz Gidensove *Sociologije* gde se govori o slučaju osobe koja je promenila pol, pa, iz svog iskustva, retrospektivno tumači koliko društveni pritisci i pravila imaju udela u formiranju rodnog identite-

ta. Ovako usputno tretiranje te veoma važne teme, tek dotaknute u neobaveznom delu teksta udžbenika, bez ikakve elaboracije i dodatnih objašnjenja, ili prolazi neprimećeno, ili čitaoca samo dodatno zbunjuje.

2) Drugo mesto na kojem bi homoseksualnost mogla biti prikazana, a nije, jeste poglavlje posvećeno Kulturi, odeljci 8. Masovna kultura i potkultura, i 9. Kultura i ličnost. Ovi odeljci su još slabiji nego upravo analizirani i čine više štete no koristi. Beznadežno su zastareli, i po sadržaju i po dodatnoj literaturi navedenoj na kraju. O potkulturi se govori samo do kraja 1960ih, kao da se od tada ništa nije dogodilo. O «masovnoj kulturi» se govori onako kako su o njoj pisali pripadnici Frankfurtske škole krajem 1940-ih; ni reči o savremenim kulturnim studijama, studijama medija, studijama popularne kulture. Takođe, izlaganje je vrednujuće i monološko: na primer, nudi se kao neproblematična opozicija između «pravih vrednosti» i «kiča».

Preporuke

U formulaciji preporuka, poslužiću se primerima drugih postojećih udžbenika. Jedan, autora Nenada Fanuka, koristi se u većini gimnazija i srednjih škola u Hrvatskoj (Fanuko, 2004.); s druge strane, tu su dva britanska udžbenika, prevedena i na srpski, odnosno hrvatski (Gidens, 2003. god; Haralambos, 2002.), koji su, istina, namenjeni bruceškom nivou univerzitetskog obrazovanja,

ali, s obzirom na razlike u školskim sistemima, njihov format i svrha nisu tako različiti kao što bi se reklo na prvi pogled.

Tematika roda i (homo)seksualnosti mogla bi se uključiti na sledeće načine:

- Kao pododeljak u potpuno reorganizovanom odeljku o porodici
- Kao zaseban odeljak koji bi se bavio rodom, polom i seksualnošću

To je rešenje koje nalazimo u Haralambosovom udžbeniku, gde se ova tema koristi kao dodatna, posebna prizma, kroz koju se prelamaju i šire teme (priroda i kultura, rodni identiteti i uloge, rodne nejednakosti u kulturi, psihologiji, društvenoj strukturi, politici; rod i stratifikacija; rod i zapošljavanje; muškost). Kod Gidensa, pak, postoje dva poglavlja koja zahvataju ovu tematiku – «Rod i seksualnost», te «Sociologija tela: zdravlje, bolest i starenje». Ova dva rešenja bi se mogla spojiti u jedan segment koji bi kombinovao teme roda i seksualnosti sa drugim temama tela, telesnosti i društvene kontrole nad telom.

- U okviru novog odeljka, koji bi obrađivao teme društvene isključenosti, marginalnosti, stigmatizacije, etiketiranja.

Te teme su sada potpuno odsutne – nedostaje celokupna oblast tzv. «društvenih devijacija» gde bi se i homoseksualnost mogla obraditi. Mada, treba odmah reći da je to mač sa dve oštrice: iako se tema homoseksualnosti može veoma dobro iskoristiti kao *ilustracija* za razumevanje mehanizama društvene definicije identiteta, društvene

konstrukcije i društvene stigmatizacije/ marginalizacije/ autsajderstva, ovo važi samo pod (nerealističkom) pretpostavkom izuzetne prosvetćenosti i autora udžbenika i nastavnika koji ga koriste.

- U okviru pojma identiteta

Homoseksualnost bi se mogla razmatrati, pod zaglavljem «rodnih i polnih identiteta», u okviru potpuno reorganizovanog odeljka o odnosu ličnosti (identiteta) prema društvu i kulturi: konstruisanje identiteta, uticaj mikrosredine, potkultura, pokret, nasleđeno i stvoreno, unutrašnji doživljaj i spolja pripisani identitet.

- Preko teorije etiketiranja

Dok prethodni predlozi polaze od «supstancijalističkog» pristupa (uključivanje teme homoseksualnosti prema predmetu, tj. oblasti), mogućna je i klasifikacija prema teorijskom usmerenju: u jedan proširen odeljak o sociološkim teorijama mogao bi se uključiti mali pododeljak o interakcionističkoj teoriji etiketiranja, što i jeste bio teorijski kontekst u kojem je tema homoseksualnosti prvi put obrađivana u sociologiji u najužem smislu reči (u radovima Hauarda Bekera i Ervinga Gofmana); ta vrsta teorije je pristupačna za početnike i valjalo bi to iskoristiti.

Skrećem pažnju na uspelo rešenje kojem pribegava Nenad Fanuko u svom udžbeniku. Tu postoji zasebno poglavlje, opširno i dobro napisano, naslovljeno «Socijalizacija i identitet» (Fanuko, 2004., str. 80-103), koje povezuje gotovo sve od prethodno pomenutih tema: socijalizaciju, identitet – zajedno s debatama oko esencijalizma i konstruktivizma, biologije i društvenosti, pripisivanja i izbo-

ra – te pojam devijantnosti i društvene kontrole. Ovakva tematska organizacija predstavlja korisnu i upotrebljivu ideju, uprkos tome što se ni Fanukov udžbenik, kada je o temi homoseksualnosti reč, ne može uzeti kao uzor, budući da se ona ne pominje u pasusima koji govore o rodnom identitetu (pominju se samo «muški» i «ženski» rodni identitet, dakle nema nikakvog «trećeg» ili «ambivalentnog», niti identiteta po seksualnoj orijentaciji). No, homoseksualni identitet se pominje pod zaglavljem «politizovanih identiteta», dakle neka predstava o njegovom postojanju se ipak dobija.⁴

- U okviru odeljka o potkulturama

Homoseksualna tematika u formi «homoseksualnih potkultura» mogla bi se uklopiti u potpuno reorganizovan odeljak o potkulturama. Teorija potkultura je takođe intuitivno veoma privlačna, a i mnogo značajnija u današnjoj sociologiji nego što se vidi iz ovog udžbenika: postoje čitave struje koje tvrde da se društvena struktura danas više ne formira na osnovu klasne stratifikacije, već na osnovama stila života i kulturnih izbora, pa bi se onda i seksualni izbor mogao tu smestiti.

Pošto je izrada novog udžbenika sociologije za srednje škole u Srbiji upravo u toku, valja se nadati da će njegovi autori imati u vidu ove preporuke i potrebe za jednim

⁴ Osim toga, kod Fanuka se homoseksualnost pominje u vidu gay pokreta, kao jedan od „novih društvenih pokreta” u poglavlju „Moć i politika”, te u rezimeu za to poglavlje (Fanuko, 2004., str. 238 i 241).

savremenijim, otvorenijim i demokracičnijim pristupom tematici polnosti, uključujući i homoseksualnost.

Literatura

- Fanuko, Nenad 2004. *Sociologija – udžbenik za gimnazije*, 10. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Profil, Zagreb. (odobren 1997.)
- Gidens, Entoni 2003. *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd. (Prevod 4. izdanja originala, iz 2001.)
- Haralambos, Michael i Martin Holborn 2002. *Sociologija – teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb. (Prevod 5. izdanja originala, iz 2000.)

dr Ivana Spasić, sociološkinja, predaje sociološke teorije na odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Objavila nekoliko knjiga iz oblasti sociološke teorije, sociologije svakodnevnog života i analize tranzicije u Srbiji.

Milan Marinković

**Radošin Rajović – Ustav i prava građana,
udžbenik za III i IV razred stručnih škola i IV razred
gimnazije – Zavod za udžbenike i nastavna sred-
stva, Beograd, 2005.**

Udžbenik je odobren od strane Ministarstva prosvete Republike Srbije, jula 1992. godine i od tada važi kao jedini udžbenik za predmet *Ustav i prava građana*.

Udžbenik je podeljen u 5 celina:

I Ustav i pravna država – 1. država, pravo i pravni poredak 2. pojam, vrste i istorijat ustava 3. principi ustavnosti i zakonitosti 4. zaštita ustavnosti i zakonitosti 5. ustavni sudovi i redovni sudovi.

II Narodna suverenost i demokratija, predstavnički sistem i mehanizam vlasti – 1. narodna suverenost (suverenost građana) 2. demokratija 3. neposredna demokratija 4. višestranački (višepartijski sistem) 5. predstavnički sistem i izbori 6. parlament i drugi organi vlasti.

III Građanin i njegove slobode i prava – 1. razvoj sloboda i prava čoveka 2. ljudska prava i građanske slobode u državnoj zajednici SCG i Republici Srbiji 3. ostvarivanje i zaštita sloboda i prava čoveka i građanina 4. ustavne dužnosti čoveka i građanina.

IV Srbija kao država, autonomija i lokalna samouprava – 1. razvoj državnosti i tradicija ustavotvorne vlasti u Srbiji 2. Srbija u sastavu Jugoslavije 3. političko i državno uređenje Republike Srbije 4. teritorijalna autonomija 5. lokalna samouprava.

V Federativno uređenje Jugoslavije i njena transformacija u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora

– 1. nastanak i reforme Jugoslovenskog federalizma 2. transformacija i dezintegracija Jugoslovenske federacije 3. nadležnost i organizacija državne zajednice Srbija i Crna Gora.

Autor svih oblasti je Radošin Rajović.

Udžbenik broji 181 stranu koju sačinjavaju tekst, mali broj slika, tabele, pitanja i zadaci, spisak izvornih pravnih dokumenata koji su korišćeni pri njegovoj izradi, rečnik pojmova i izraza, spisak literature. Prilikom štampanja jedanaestog izdanja 2003. godine izvršene su promene u tehničkoj i grafičkoj obradi koje su zadržane do danas.

Opšta ocena:

Krajem 80-ih godina u istočnoj Evropi dešavale su se burne promene koje su kao rezultat imale slom socijalizma, raspad bipolarnog sistema u međunarodnim odnosima, završetak hladnog rata između dve supersile i preobražaj društveno-političkih sistema u tzv. **zapadni**

model predstavničke demokratije i tržišnog sistema. Ove promene iziskivale su i aktivnosti u oblasti obrazovanja kako bi mladi ljudi stekli određene informacije koje će im omogućiti uspešno razumevanje i snalaženje u novim okolnostima i procesima kroz koje su u svojoj transformaciji i funkcionisanju prolazila bivša socijalistička društva.

Udžbenik za predmet *Ustav i prava građana* u jugoslovenskoj praksi može se posmatrati kao gore navedena aktivnost u cilju stvaranja novih generacija sposobnih za razumevanje novog načina funkcionisanja države i društva uprkos istorijskom trenutku u kome se Jugoslavija tada nalazila – proces dezintegracije, krvavi građanski rat, bujanje nacionalizma, uvođenje sankcija Saveta bezbednosti UN, ekonomski i sveopšti kolaps.

Sam udžbenik prvenstveno treba posmatrati na nivou pojmovnika koji bi trebalo da učenicima da osnovne informacije o novom društveno-političkom i pravnom sistemu. U tom smislu on je izuzetno funkcionalan i praktičan, te se može reći da predstavlja dobar uvod u inače veoma obimne pravne i političke studije. Međutim, insistiranje na praktičnosti i funkcionalnosti se u nekim aspektima javilo i kao ogroman problem, jer nedostaju informacije *generičkog tipa* koje bi omogućile još bolje razumevanje određenih kategorija kojima se ovaj udžbenik bavi.

U načinu izlaganja materije jasno se mogu uočiti tri pristupa:

1. **Istorijsko-deskriptivni**, koji se ogleda u pokušaju da se na najkraći mogući način prikaže razvojni put pojedinih kategorija kao što su razvoj ustavnosti u svetu, razvoj državnosti Srbije, razvoj jugoslovenske federacije, itd. Osnovni problem je što se taj pristup svodi na jednostavno gomilanje datuma i ponekih događaja koji svakako nisu dovoljni da bi se razumeli ovi više nego složeni procesi koji nisu samo plod ustavnih promena (npr. dezintegracija Jugoslavije).

2. **Pojmovno-teorijski**, koji se ogleda u pokušaju da se na najjednostavniji način objasne osnovni pojmovi kao što su ustav, vladavina prava, pravna država, autonomija, ustavnost, zakonitost, itd. Ovde se javlja problem nedovoljnog upuštanja u teorijsku problematiku, čak i nepravilno korišćenje određenih termina (npr. demokratija – trebalo bi *demokratije*, s obzirom da se kroz istoriju javljao veliki broj različitih oblika demokratskog upravljanja društvom, pa su i danas prisutni neposredna, predstavnička, itd). Nedostaje razmatranje osnovnih ideja u okviru teorijskih pravaca u istoriji pravnih i političkih teorija, te se ne omogućava čitaocu uvid u genezu određenih pojmova.

3. **Analiza ovdašnje ustavne i političke prakse** koja pruža uvid u pojave i procese na „domaćem terenu“. Ovaj pristup otežan je brojnim promenama koje su se dešavale na našem tlu u prethodnim periodima. Javlja se problem aktuelnosti čitavog rukopisa što je naročito izraženo nakon usvajanja novog Ustava Republike Srbije na referendumu

mu 2006. godine. U tom kontekstu možemo reći da je udžbenik zastareo, s obzirom da on referira na Ustav Republike Srbije iz 1990. godine i Ustavnu Povelju državne zajednice Srbija i Crna Gora iz 2003. godine koja je u međuvremenu prestala da postoji. Kao i u prethodnim pristupima, analiza je površna i na nivou osnovne informacije.

Jedan od najvećih problema sa kojima se ovaj udžbenik suočava je nedostatak kritičkog pogleda na sistem predstavničke demokratije. Iako se autor trudio da bude ideološki neutralan, potpuno je jasno da se sistem predstavničke demokratije označava kao nešto dobro i poželjno tj. kao najbolji oblik društveno političkog uređenja, zanemarujući da čitaocu informiše o velikim teorijskim raspravama koje se danas vode oko problema krize predstavničkog sistema, njegovog deformisanja i izigravanja jednog od osnovnih postulata – **narodne suverenosti**.

Promene koje u tom smislu donosi EU integracija i dominacija nadnacionalnog nad nacionalnim se uopšte ne razmatraju.

Takođe, kako sam autor zapaža, jedan od problema je i nedovoljan broj časova u nastavnom planu za obradu materije što u velikoj meri obezbeđuje presudnu ulogu samim nastavnicima u izboru tema i načinu rada sa učenicima. Ovakva situacija pogoduje uvođenju potpunog

voluntarizma u obradi materije. Radi dodatnog obrazovanja učenika štampan je izvestan broj tekstova u zasebnoj knjizi koja nije postala deo obavezne literature, već je namenjena onim učenicima koji izražavaju afinitete i želju za istraživanjem ove problematike.

Svakako značajan nedostatak ovog udžbenika je nepostojanje definicije države i elemenata iz kojih se ona sastoji. To zaista iznenađuje, ako se uzme u obzir da se u čitavom udžbeniku pojavljuje taj pojam koji služi i kao element u definisanju drugih pojmova (npr. „Pravo je nesumnjivo, volja države, tačnije volja državnih organa, izražena opštim pravnim aktima...“¹). Stoga ostaje krajnje nejasno zbog čega je ovo učinjeno. Nepostojanje jasne definicije i elemenata države vodi doživljavanju iste kao nekog stranog samobivstvjućeg entiteta, van svake kontrole, što omogućava ostvarivanje autoritarnog načina shvatanja ovog ključnog pojma.

Slična situacija se javlja i kod pojma *državna volja* gde se veoma često ovaj pojam koristi kao sinonim sa pojmovima *volja državnih organa* ili *volja izabranih predstavnika*. To stvara određenu konfuziju, jer i sam autor navodi da država nema kolektivnu volju. Zašto se onda taj temin upotrebljava?

¹ Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 7.

Konfuzija prati i objašnjenje odnosa između države i društva (npr. „Država putem prava (pravnih propisa) uređuje određene društvene odnose, utvrđujući prava i obaveze pojedinaca, njihovih asocijacija, kao i državnih organa“²) da bi u nastavku sledilo objašnjenje „da država ne uređuje sve društvene odnose već samo neke, jer bi bilo nemoguće i štetno da to ona čini, a time bi se direktno spustavala i sloboda ljudi da sami uređuju svoj život na način kako to oni žele pod uslovom da to nije štetno po druge, ili nije protivno zakonu.“³ Ovakvo objašnjenje zahteva malu analizu. Kao prvo, ako govorimo o određenim odnosima trebalo bi navesti koji su to odnosi. Drugo – da li je nešto štetno ili ne za druge nema veze sa tim da li je to protivno ili ne zakonu. Na ovom mestu se upravo treba odlučiti za poštovanje zakona, tako da je loše ove dve kategorije dovesti u neku vrstu veze. Treće, ovakvim stavovima se direktno ide protiv tzv. civilnog ili ne-državnog sektora koji u mnogim savremenim teorijama predstavlja osnov savremenog demokratskog društva u kome sami građani preko svojih asocijacija i udruženja regulišu svoje međusobne odnose ili teže da organizovanom aktivnošću i pritiskom na državu regulišu i unaprede sopstveni položaj.

Dalje u tekstu, nailazi se i na poprilično prevaziđeno shvatanje prava kao izraza volje vladajuće klase. Ovde

² Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 8.

³ Isto, str. 8.

je i dalje prisutno dosta kruto i zastarelo marksističko stanovište, oličeno i u izboru terminologije koje u potpunosti odudara od celokupnog ideološkog okvira u kome je udžbenik pisan.

Ako se on bavi promovisanjem predstavničke demokratije, onda bi trebalo govoriti o volji većine, jer brojnim izbornim reformama tokom XIX i XX veka osnov političkog legitimiteta postaje sve širi, tako da je danas jako teško govoriti o podeli na povlašćenu i potčinjenu klasu. Naravno, ni jedno društvo nije idealno. Određene razlike u položaju građana postoje, ali savremeno društvo sa svojom kompleksnošću se ne može svesti na takvu jednostavnu podelu koja deluje krajnje anahrono i neadekvatno.

Veoma je i zanimljiv stav da ne postoji jedno opšte pravo koje bi važilo za sve države, pa čak i za dve države. „Svaka država ima svoje pravo, svoj pravni sistem i svoj poredak koji izvire iz određenog društva i koji važi samo na teritoriji te države.“⁴ Ovakvo stanovište je krajnje netačno. Treba postaviti pitanje: „A šta je sa dvostranim i višestranim međunarodnim ugovorima“? Znamo da se u najvećem broju slučajeva norme međunarodnih ugovora nakon ratifikacije automatski primenjuju i postaju deo pozitivnog prava jedne zemlje tako da možemo govoriti i o

⁴ Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 11.

nekim uniformnim rešenjima za pojedine oblasti. Šta je sa čitavim granama pravne nauke kao što su međunarodno javno pravo, međunarodno privatno ili privredno pravo?

Poseban problem stvara i EU integracija sa pojavom komunitarnog (zajedničkog) prava država članica, poznatim pod imenom *evropsko pravo* koje u velikoj meri obezbeđuje primat nadnacionalnog nad nacionalnim pravom.

„Ustav je izraz stvarnih odnosa, interesa, potreba i htenja najvećeg dela naroda (građana) u jednoj državi, izraz duhovne kulture i tradicije, duhovnih stremljenja i moralnih shvatanja. Kao takav on predstavlja osnov za progres i viši kvalitet života.“⁵ Jako problematično određenje ustava iz više razloga. 1) Ako se insistira na građanskom društvu i demokratskom uređenju, onda se treba odlučiti za pojam građani, a ne postavljati alternativu sa pojmom narod i tako unositi zabunu kod čitalaca. 2) Kakvih odnosa? Kojih interesa i htenja? Ostaje krajnje nejasno. 3) Izraz duhovne kulture i tradicije – uključivanje konzervativnih elemenata potpuno suprotnih progresu i napretku koji treba ostvariti. 4) Osnov za progres i viši kvalitet života – nigde ne postoji studija koja bi potvrdila ovu uzročno-posledičnu hipotezu. Ustav je pre svega opšti pravni akt koji reguliše osnovne odnose unutar jedne zajednice (društva), a da li će društvo ići napred u svom razvoju zavisi od niza činilaca.

⁵ Isto, str. 14.

Ono što se još može zapaziti iz ovakvog izlaganja je i konstantan problem u našim društvenim nauka, a to je shvatanje društva kao *statičke* kategorije. Društvo se menja, uslovi i sredina se menjaju, te je za očekivati da se i pravni poredak menja u skladu sa novim pojavama, procesima, odnosima, interesima, itd.

Pored ovih nedostataka postoje i dobre strane u koje sa aspekta našeg interesovanja treba ubrojati:

- Kao presudan uslov za ostvarivanje i funkcionisanje demokratije autor navodi slobode i prava građana. Društvo u kome građani nisu ravnopravni, bez obzira na nacionalnu, versku ili socijalnu pripadnost, nije demokratsko društvo.
- Kao osnovni uslov za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti, autor vidi obezbeđenje jednakosti svih pred zakonom. Bez ove jednakosti nema ne samo vladavine prava, već ni demokratije, slobode, a samim tim ni moderne države.
- Kao preduslov za ostvarivanje vladavine prava, autor navodi postojanje i određenog nivoa pravne svesti kod građana o njihovim pravima i obavezama ili o nepostojanju prava kao osnov za promene na datom planu.
- Insistiranje autora na slobodama i pravima građana kao posebne oblasti koju sadrže svi ustavi i direktno

primeni ustava u slučaju njihovog kršenja.

- Veoma je zanimljivo i zapažanje da se u demokratskim društvima moraju obezbediti određena prava manjinama i da je odnos većine prema manjini izraz razvoja i zrelosti jednoga društva.

Prava LGBT⁶ osoba kao deo problema ostvarivanja ljudskih prava:

Problematici ljudskih prava posvećeno je čitavo III poglavlje ovog udžbenika. Iako su prava LGBT osoba sastavni deo ljudskih prava u mnogim državama sveta (pretežno u onima koje bi se mogle podvesti pod hladnoratovski termin *Zapad*), u samom udžbeniku se ona nigde ne pominju. Nepostojanje ni homofobičnih sadržaja vodi zaključku da je autor krajnje indifrentan prema ovoj problematici.

LGBT prava ne postoje – bila bi krajnja konsenkvencija ovakvog autorovog stava.

U odeljku koji se bavi problematikom ljudskih prava i sloboda uviđamo postojanje nekoliko celina.

Prva celina bi se mogla odrediti kao kratak istorijski

---

⁶ **LGBT** – skraćenica za lezbejke, gej muškarce, biseksualne, transrodne osobe.

pregled razvoja i borbe za ostvarivanje sloboda i prava građana. Iako na nivou puke hronologije, autor polazi od čuvenog dokumenta **Velika povelja o slobodama** (*Magna charta libertatum*) engleskog kralja Jovana bez Zemlje iz 1215. godine, preko **Habeas corpus act**-a iz 1679. godine, te **Akta o pravima** (*Bill of Rights*) iz 1689.

Posebna pažnja se posvećuje učenju o prirodnom pravu i teorijama društvenog ugovora ukazujući na ogroman doprinos koji je pokret prosvete tokom XVII i XVIII veka imao u promeni shvatanja pozicije pojedinca i profilisanju ideala „čoveka koji slobodom i razumom, sam osvaja svoju sreću i postaje gospodar svoje sudbine“.⁷

Naročita pažnja je posvećena dvema deklaracijama: **Deklaraciji o nezavisnosti SAD** iz 1776. godine i **Deklaraciji o pravima čoveka i građanina** iz 1789. godine usvojene u Francuskoj za vreme buržoaske revolucije, kao i teorijskom određenju i genezi pojma **građanin** – ključne političke figure savremenog društva.

U okviru lekcije koja se bavi slobodama i pravima čoveka i građanina u savremenom svetu zanimljive su tri napomene samog autora.

1. Povezanost pojmova međunarodna zajednica i

⁷ Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 93.

Ljudska prava, što ukazuje na postojanje konsenzusa da su ljudska prava i njihovo poštovanje i ostvarivanje deo civilizacijskog nivoa koji je dostignut u razvoju čoveka, da njihovo postojanje ima planetarni značaj, te da njihovo ostvarivanje i sprečavanje kršenja prevazilazi nacionalne okvire.

2. **Razlike u poimanju šta sve ulazi u korpus ljudskih prava**, što ukazuje na postojanje jednog nesaglasja oličenog u tome koja prava treba ubrojati u ljudska prava, navodeći da važeći ustavi proklamuju negde manje, negde više prava.

Generalno se javlja problem sa tzv. **novim pravima**, kao što je slučaj i sa **LGBT pravima** koja su proizvod savremenog društva i novih tendencija.

3. **Raskorak između normativnog i stvarnog**. Odlična napomena da se na osnovu analize pravnih dokumenata teško može steći slika o pravom stanju stvari u ovoj oblasti.

Međutim, veliki problem predstavlja tretiranje savremenih tendencija u ovoj oblasti. Osim pominjanja **Sveopšte deklaracije o pravima čoveka** UN 1948. godine te, dva međunarodna pakta doneta takođe pod okriljem UN-a – **Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima**, **Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima**, oba iz 1966. godine, gotovo ništa

se ne govori o njihovoj sadržini.

Slično je i sa drugim recentnim dokumentima koji se samo taksativno nabrajaju: **Završni akt KEBS-a** (Hel-sinki 1975), **Zaključni akt KEBS-a** (Beč 1989), **Povelja za novu Evropu** (Pariz 1991), **Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda Saveta Evrope** iz 1950. godine. Aktivnosti na ovom planu tokom 90-ih godina uopšte se ne pominju. Takođe se daje i jedan kratak spisak organizacija i institucija koje imaju nadležnosti na ovom polju kao što su: OEBS, Savet Evrope, Evropski sud za ljudska prava. Veoma je interesantno, da se u vreme, kada se proklamuje želja za pristupanjem naše zemlje evropskim integracijama, tako malo pažnje posvećuje mehanizima zaštite ljudskih prava ovih organizacija, kao i samom njihovom funkcionisanju.

Naredni odeljak posvećen je analizi sloboda i prava čoveka i građanina u državnoj zajednici Srbija i Crna Gora. Osnovni dokument koji je korišćen pri analizi je tzv **mala povelja** ili **Povelja o ljudskim i manjinskim pravima** iz 2003. godine koja čini sastavni deo **Ustavne povelje državne zajednice SCG**. Na samom početku analize autor se osvrće na jedan praktičan problem. Pošto ustavi država članica nisu usklađeni sa Ustavnom poveljom (niti će to ikada biti sve do raspada državne zajednice 2006. godine) postoje znatna odstupanja u pogledu spiska ljudskih prava i sloboda. Naravno jedan od osnovnih faktora koji nije pomenut u ovoj analizi je i da je „**mala povelja**“ plod

delovanja EU i drugih međunarodnih faktora. Autor je svo prava podelio u sledeće grupe:

Lična

- pravo na jednakost i ravnopravnost
- neprikosnovenost života
- neprikosnovenost lične slobode i ličnog dostojanstva
- slobode misli, savesti, ubeđenja i veroispovedi

Politička

- biračko pravo
- sloboda udruživanja
- sloboda štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja
- sloboda govora i javnog istupanja
- pravo na javnu kritiku državnih i drugih organa i funkcionera

Ekonomsko-socijalna

- pravo svojine
- pravo na rad
- pravo na socijalno osiguranje
- pravo na socijalnu sigurnost građanima koji ne mogu sami da brinu o sebi

Zdravstvena

- pravo na zaštitu zdravlja
- pravo na zdravu životnu sredinu

Kulturna

- pravo na obrazovanje
- pravo na slobodno naučno i umetničko stvaralaštvo

Prava pripadnika nacionalnih manjina

- individualna
- kolektivna

„Mala povelja“ ni u jednom članu ne pominje seksualne manjine, a takav je slučaj i sa ustavima Srbije i Crne Gore.

Upravo ovo ignorisanje LGBT prava od strane zakonodavca predstavlja i osnovni problem što se u samom udžbeniku ova materija ne obrađuje. Međutim, u gore navedenom spisku prava mogu se uočiti izvesni aspekti od značaja za našu analizu.

U okviru **ličnih prava**:

1. **Pravo na jednakost i ravnopravnost** – u udžbeniku je citiran član Ustava RS: „Građani su jednaki u pravima i dužnostima i imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, pol, rođenje, jezik, nacionalnu pripadnost, veroispovest, političko i drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovinsko stanje ili

koje lično svojstvo“.⁸ Ovo je jedino mesto u udžbeniku gde se pojavljuje kategorija koja bi mogla da bude tumačena kao osnov za nediskriminisanje LGBT populacije.

2. **Neprikosновенost života** – sadrži više prava, pri čemu bi za našu analizu od značaja bilo pominjanje prava na nepovredivost fizičkog i moralnog integriteta.

3. **Neprikosновенost lične slobode i ličnog dostojanstva** – pravo na lično dostojanstvo, pravo na privatni život i privatnost, kao i pravo na slobodan razvoj ličnosti i slobodan izbor načina života.

U ovom delu se javlja jako zanimljiva opaska autora o slobodi.

„Sloboda nije statična, sloboda je jedan nedosegnuti ideal. Čovek stalno osvaja slobodu, proširuje je i čini sve sadržajnijom. Ustav utvrđuje samo nivo dostignute slobode.“⁹

U okviru **političkih prava**, posebno se treba osvrnuti na **slobodu udruživanja** – značajno političko pravo koje omogućava samoorganizovanje ljudi u borbi za ostvari-

⁸ Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 101.

⁹ Radošin Rajović, *Ustav i prava građana*, Beograd, 2005, str. 103.

vanje svojih prava i interesa, te otvara mogućnost opšteg poboljšanja položaja manjinskih grupa u društvu. Iako je zakonom regulisano u kojim slučajevima se mogu vršiti ograničenja u osnivanju i delovanju ovakvih udruženja, veliki problem za njihovo funkcionisanje može predstavljati i opšta društvena klima.

U okviru **ostalih prava** zanimljivi su citati članova Ustava RS iz 1990. godine.

1. **Pravo na rad** – Svako ima pravo na rad.
2. **Pravo na zaštitu zdravlja** – Svako ima pravo na zaštitu zdravlja.
3. **Pravo na obrazovanje** – Školovanje je dostupno svakom pojedincu pod jednakim uslovima.

U narednom odeljku raspravlja se o temi ostvarivanja i zaštite sloboda i prava čoveka i građanina prilikom koje autor afirmiše niz ideja.

Prema Ustavu RS i Povelji slobode i prava se ostvaruju neposredno na osnovu ustava. Kada je to ustavom predviđeno zakonom se mogu urediti uslovi i način ostvarivanja sloboda i prava. Autor izričito navodi da se zakonom slobode i prava građana ne mogu ograničiti. Takođe, autor napominje da su društveni uslovi veoma bitan čini-lac ostvarivanja sloboda i prava. U njih ubraja mate-

rijalne uslove (stepen ekonomske razvijenosti), političke prilike, kulturni nivo ljudi... Ovde je moguće dodati i tradiciju, moral, sistem vrednosti...

Autor takođe priznaje da u SCG ima kršenja ljudskih prava (ne navodeći konkretne primere), a za to objašnjenje nalazi u nepostojanju dovoljno duge tradicije ljudskih prava uzrokovane turskom vladavinom, dugim periodima autokratije, nedovoljne utemeljenosti pravne države, itd.

Ostvarivanje ljudskih prava je po autoru najsigurnije merilo koliko su u jednoj državi ostvarene vladavina prava i demokratija.

Na kraju više nego ohrabrujuće zvuči poziv autora da se građani bore za svoja prava, jer ona nisu nešto što država treba da im obezbedi, već naprosto nešto što treba da im prizna.

„Ustav Republike Srbije jamči i priznaje lična, politička, nacionalna, ekonomska, verska, socijalna, kulturna i druga prava čoveka i građanina.“¹⁰

Zaključak:

Ovako koncipiran udžbenik predstavlja samo površnu informaciju koja bi trebala da bude uvod u razumevanje izuzetno složene problematike političkog i pravnog ure-

¹⁰ Isto, str. 113.

đenja jedne države.

S obzirom na veliko interesovanje učenika završnog razreda gimnazije za studije pravnih i političkih nauka koje iz godine u godinu raste (ako se kao relevantan podatak uzme u obzir broj novoupisanih studenata), potrebno je na nivou srednje škole uraditi mnogo na planu unapređenja nastavnog plana i programa. Udžbenik kao pojmovnik više nije dovoljan okvir iz koga se mogu steći znanja potrebna za razumevanje „demokratskih“ pojava i procesa.

Jezik kojim je pisan je krajnje suvoparan, bez primera iz realnog života, a reč je o izuzetno primenljivoj materiji.

Njegova neaktuelnost i nemogućnost da se adekvatno reaguje u smislu praćenja promena na političkom i pravnom planu samo komplikuje postojeće stanje, kao i nedostatak savremenih dela u spisku literature koja je korišćena prilikom njegove izrade.

Što se tiče prisutnosti problematike vezane za **LGBT** prava, važno je napomenuti da se ovaj udžbenik uglavnom oslanja na postojeću duštvenu i pravnu praksu. Ovaj problem nepominjanja i zanemarivanja će i dalje ostati, dok se od strane samih zakonodavaca ne desi njihovo priznanje u određenoj pravnoj formi.

Bez obzira na trenutnu situaciju koju karakteriše odsu-

stvo političke volje da se ovom problemu pristupi na pravi i kvalitetan način (prilika je još jednom propuštena prilikom usvajanja novog ustava Republike Srbije 2006. godine), ipak postoji određeni prostor u okviru školskog sistema u kome je moguće pokrenuti debatu na ovu temu.

Preporuke za unapređenje sadržaja koji se odnosi na slobode i prava građana:

Navedene preporuke se pre svega odnose na prisutnost i problematizovanje **LGBT** prava.

1. Posvetiti posebnu nastavnu jedinicu tzv. novim slobodama i pravima građana.

Osnov za ovakvu preporuku proističe iz dva elementa:

(a) Celokupna priča o slobodama i pravima građana zasniva se na promovisanju tzv. **klasičnih sloboda i prava**, kao što su politička, ekonomska, kulturna, socijalna, itd. Razvoj savremenog društva doveo je do pojave novih problema povezanih sa položajem čoveka, te i tome treba posvetiti posebnu pažnju. (Npr. internet, **LGBT** populacija, prava žena, ekološka prava, trgovina ljudima, itd. Sve su to izazovi sa kojima se suočava savremeno društvo i na određeni način ih rešava.)

(b) Autor sam izražava stav da postoji određena neje-

dnakost u svetu, u pogledu toga šta se sve podrazumeva pod slobodama i pravima čoveka i građanina. Potrebno je takav stav i dopuniti primerima, kako se ne bi stvarale zabune kod učenika.

2. Promene u nastavnoj jedinici koja se bavi pregledom istorijskog razvoja sloboda i prava čoveka i građanina.

S obzirom da pravo nije statička, već dinamička kategorija, potrebno je uvesti i primere novijih ustava u svetu i načina na koji su regulisane slobode i prava u ustavnim odredbama, te navesti primere šta se sve pod etiketom sloboda i prava nalazi u tim odredbama. Sa stanovišta LGBT prava, izvestan broj ustava neposredno u svojim odredbama pominje i seksualnu orijentaciju (Holandija, Južnoafrička Republika, itd).

3. Formirati posebnu nastavnu jedinicu koja bi se bavila problemom diskriminacije.

Osnov za ovu preporuku se nalazi i u samom stavu autora da na teritoriji naše zemlje ima kršenja ljudskih prava, kao i u napomeni da postoji ogromna razlika između onoga što je proklamovano i onoga što je stvarno. Problem diskriminacije je svugde prisutan (a posebno kada je reč o LGBT osobama), pa bi upoznavanje učenika sa konkretnim primerima imalo ogroman uticaj na razume-

vanje položaja i stvaranje solidarnosti koja bi mogla voditi kreiranju jednog humanijeg društva, u kome bi svaki pojedinac bez obzira na svoje lično ili neko drugo svojstvo, mogao biti u potpunosti ravnopravni građanin države u kojoj živi.

4. Insistiranje na otvaranju debate oko položaja manjina i u okviru njih LGBT populacije u našem društvu.

Samim udžbenikom se predviđa ovakav oblik izvođenja nastave. On je poželjan iz više razloga:

- Omogućuje iskazivanje i sučeljavanje različitih mišljenja;
- Direktno utiče na razvoj demokratske kulture;
- Problem manjina izlazi iz okvira tabu teme i postaje opšti društveni problem;
- U krajnjoj instanci vodi prihvatanju prava na različitost i toleranciju kao osnovnih principa demokratskog društva.

Preporučena literatura:

1. Grupa autora, *Čitanka (od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima)*, Labris, Beograd, 2006.

2. *Preporuka 924 o diskriminaciji homoseksualaca*, Savet Evrope, 1981.

3. *Preporuka 1474 o položaju lezbejki i gejeva u državama članicama Saveta Evrope*, Savet Evrope, 2000.

4. *Rezolucija o jednakim pravima lezbejki i gej muškaraca u zemljama Evropske Zajednice*, Evropski parlament, 1998.

5. *Rezolucija br. A5-0050*, Evropski parlament, 2000.

6. *Rezolucija o homofobiji u Evropi*, Evropski parlament, 2006.

Milan Marinković, dipl. politikolog za međunarodne poslove.

Dušan Maljković

**Tretman homoseksualnosti
u srednjoškolskom udžbeniku za filozofiju**

„Budimo, dakle, savršeno uvereni da je podjednako svejedno uživati u ženi na ovaj ili onaj način, da je apsolutno jednako uživati u devojci ili mladiću i da je, čim u nama nesumnjivo ne mogu postojati druge sklonosti sem onih koji potiču od prirode, ta priroda odviše mudra i dosledna da bi nam usadila takve sklonosti koje bi je mogle vredati.“

Markiz de Sad, *Filozofija u budoaru*

I Osnovne informacije o udžbeniku

Naziv: **Filozofija za IV razred gimnazije i srednje stručne škole**

Autori: **dr Mile Savić, dr Vladimir N. Cvetković, mr Nenad Cekić**

Izdavač: **Zavod za udžbenike i nastavna sredstva**

Mesto i godina izdavanja: **Beograd, 2004.**

Obim: **331 strana**

II Struktura

Sadržaj:

1. Predgovor (8-10)

2. Određenje filozofije (11-29)**3. Antička filozofija (30-106)**

- Grčka filozofija
- Helenističko-rimski period

4. Srednjovekovna filozofija (107-139)

- Uvod
- Teologija i filozofija
- Filozofija u Vizantiji
- Filozofija na Zapadu

5. Moderna filozofija (140-242)

- Filozofija renesanse
- Racionalizam i empirizam
- Prosvetiteljstvo i francuski materijalizam
- Začetak političke filozofije novog doba
- Nemački klasični idealizam
- Marks i marksizam

6. Savremena filozofija (243-315)

- Pozitivizam
- Logički pozitivizam, analitička filozofija i filozofija nauke
- Pragmatizam

- Filozofija života – iracionalizam u filozofiji
- Hermeneutika
- Fenomenološka filozofija
- Filozofija egzistencije
- Kritička teorija društva
- Savremena etika i politička filozofija
- Strukturalizam
- Kriza moderne i postmoderna filozofija

7. Rečnik (316-331)

Na kraju svakog poglavlja, nalazi se spisak ključnih pojmova. Na kraju nekih poglavlja, tabelarno je sumiran osnovni sadržaj poglavlja. Udžbenička strana podeljena je na dva dela po vertikali u odnosu 1:2, gde se u prvom nalaze ilustracije i vizuelne reprodukcije (uglavnom dela klasične umetnosti koja su u vezi sa filozofijom, pojedinim filozofima, ili nekim filozofskim problemima), kao i ključni pojmovi, a u drugom sam tekst poglavlja koji se odnosi na ove pojmove. Za najznačajnije filozofe data je kratka biografija, kao i izbor najvažnijih dela.¹

¹ Treba naglasiti da je ovakav koncept daleko vizuelno atraktivniji, a čini sadržaj preglednijim i podesnijim za učenje. Nesumnjiv je napredak u odnosu na prethodni udžbenik i to je za svaku pohvalu. Dizajn bi i dalje mogao biti unapređen, ali i na ovom nivou on deluje bliži „zapadnoevropskom“ stilu vizuelnog rešavanja udžbeničke literature, koja ima za cilj da učenika zainteresuje „na prvi pogled“, kao i da mu daje sumarne preglede gradiva, ne bi li makar osnovne informacije bile upamćene,

III Uvodne napomene

Ministarstvo prosvete Republike Srbije odobrilo je upotrebu ovog udžbenika 3. 9. 2001. godine, i to za sve smerove gimnazije i sve stručne škole. Materijal je, dakle, relativno recentan i ne pravi razliku – bar u domenu osnovne literature – između gimnazije i stručnih škola (u prvim je fond časova duplo veći nego u drugim), što može implicirati da obrazovni sistem vidi filozofiju kao deo opšte kulture tj. kao fundus znanja kojim bi svi trebalo da raspolazu, bez obzira na specifično usmerenje, odnosno nadilazeći, kako podelu na prirodne i društvene nauke, tako i podelu na stručno i gimnazijsko obrazovanje.² Ostavljajući po strani, da li je za filozofiju neophodno adekvatno predznanje, iz raznovrsnih oblasti, koje su predmet izučavanja u srednjoj školi, kao i da li je ste-

još jednom ponovljene i pregledno predstavljene.

² Takav stav korespondira Adornovoj postavci u *Filozofskoj terminologiji* da je filozofija istovremeno i *struka* i *ne-struka*, odnosno da ona poseduje specifičnu autonomiju u odnosu na druga područja produkcije znanja, ali da se istovremeno bavi i najopštijim pitanjima (npr. problem bića), kao i problemima koja direktno ili indirektno zadiru i u ostatak saznanog korpusa (npr. epistemološki problemi). Budući da se navedena studija koristila kao ključni udžbenik za predmet *Uvod u filozofiju* katedre za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, vidljiv je kontinuitet predavljanja filozofije na relaciji srednja škola-fakultet, još jednom potvrđen samom istoričnom koncepcijom studija, koja opet odgovara udžbeniku.

pen njihovog poznavanja adekvatan za takav poduhvat i kakve razlike postoje u tom kontekstu – može li se program matematike u Matematičkoj gimnaziji porediti sa programom srednje ekonomske škole npr. kao i samim izvođenjem tog programa? – navedena „egalitarizacija“ udžbenika filozofije, čini se adekvatnom.

S jedne strane, ona prevazilazi već uvreženo shvatanje o klasičnom gimnazijskom obrazovanju kao superiornom, te diskriminativnoj ideji da su gimnazijalci „pametniji“ od ostatka srednjoškolaca (prvi stav za posledicu ima drugi), dok, s druge strane, ostaje verna „duhu filozofije“ kao disciplini koja treba, po još uvek dominantnom klasičnom (hegelovskom) shvatanju, da transcendiraju pojedinačne discipline, te objedini rascepkano znanje u „opštu sliku sveta“. Takođe, filozofija se tiče svih i svakom može biti korisna, bez obzira čime se bavio – to je, stiče se utisak, *spiritus movens* „jednog udžbenika za sve“.

Budući da je pisan nakon tzv. „demokratskih promena“, odnosno nakon „pada Miloševića“, udžbenik sadrži delove o savremenim filozofskim pravicima, kakva je recimo *dekonstrukcija*, što je pomak u odnosu na prethodni, relativno zastareli udžbenik. Takođe, autori insistiraju na de-ideologizaciji filozofije, te u *Predgovoru* (str. 8) vide prethodni period kao ideološki indoktriniran, koga „žure da zaborave“. Iako to nigde eksplicitno ne kažu, jasno je da misle na ideologiju marksizma, odnosno na dominaciju marksizma u filozofiji, te njegovog usvajanja kao političko-

ekonomske-istorijske istine u periodu socijalizma. Umesto toga, oni se zalažu za nedogmatski pristup, gde se niko od čitalaca neće prikloniti ni jednom posebnom filozofskom „carstvu“, odnosno gde će ostati na meta-poziciji u odnosu na samu filozofiju, njome se baviti „objektivno“, kao „profesionalac“ odnosno kao neutralni istoričar filozofije ili filozof sam. Tako postavljeno shvatanje implicira nekoliko problema:

(1) Opšte je revizionističko mesto da se period od 1945. do 2001. godine vidi kao „komunistička, dogmatska, ideološka“ etapa u razvoju Srbije, kojom je posledično pogođena i filozofija, a simptom se može videti u dominaciji *marksizma*, kao obaveznog predmeta u srednjim školama i na fakultetu, ali i kao usvajanja posebne filozofske istine, kojoj je suprotstavljena „dekadentna buržoaska teorija“ i njenog uticaja na reinterpretaciju same istorije filozofije, koja počinje da se čita striktno marksistički. Prvo, treba primetiti, da „ostatak“ filozofske misli, nikad nije bio progнан sa fakulteta, niti iz domena profesionalnog bavljenja filozofijom, a njegov izrazito marksistički karakter uslovljen je pre svega revolucionarnom narodno-oslobodilačkom borbom, zasnovanoj na komunističkim postulatima, koja je Srbiju, odnosno Jugoslaviju, svrstala na stranu pobednika u II svetskom ratu i obezbedila joj trajno istorijsko mesto na strani antifašizma, što je danas, nažalost, predmet istorijske falsifikacije, u kojoj se kolaboracionisti „sila osovine“ stavljaju u isti rang sa njenim oponentima.

Takođe, „dominacija marksizma“ uopšte nije imala isti intenzitet – dobar primer su sedamdesete i osamdesete godine prošlog veka, kada su objavljeni mnogobrojni prevodi kapitalnih dela savremene zapadne filozofije *nemarksističke* (Sartre (Sartre), Simone de Beauvoir (Simone de Beauvoir) ili čak i *antimarksističke* orijentacije (npr. Hajdeger (Heidegger)), o njima se diskutovalo i bivali su deo programa filozofskih studija. Marksizam, unutar sebe, takođe nije bio homogeno misaono polje, i mnoge suprotstavljene škole su nalazile svoje mesto u njegovom razvoju, kritikujući neke druge upravo zbog dogmatizacije i ideologizacije (npr. *Frankfurtska škola* spram dijalektičkog materijalizma u SSSR).

(2) Verovanje u neutralnost u filozofiji – koliko filozofsko, toliko i političko – veoma je problematično. Ne ulazeći u dalju elaboraciju ove teme, koja daleko prevazilazi okvir ovog rada, čini se da takvo stanovište pre implicira jedno novo ideološko mesto – *akademski liberalizam*, kao derivat političkog liberalizma „kraja istorije“, koji vidi neupitnu vrednost u postojanju različitih filozofskih škola, pravaca i disciplina, a kojoj se možemo ili ne moramo prikloniti, u zavisnosti od sopstvenih afiniteta. „Jedna istina“ se vidi kao izraz dominacije totalitarnih režima, te se brani pozicija prava na „sopstveno mišljenje“ (građanski personalizam) i njegovo slobodno izražavanje. Problem sa kojim se takav odnos prema filozofiji suočava krajnje je banalan i rekao bih, antifilozofski: zašto se pretpostavlja egalitarizam različitih filozofskih shvatanja, umesto da se one,

kao i takav stav, preispituju? Kako možemo da znamo da „jedna istina“, ipak, nije otkrivena u nekom pojedinačnom pravcu – koji bi, onda, demaskirao druge kao neistinite, što ne bi korespondiralo isključivo „komunističkom totalitarizmu“, već i savremenoj prirodnoj nauci, poglavito fizici, koja teži egzaktnoj, jedinstvenoj predstavi materijalnog sveta (što opet može biti predmet spora u filozofiji, ali argumentovanog filozofskog spora, ne problema koji bi se otpisao trivijalnim pozivom na pravo na različitost pojedinačnih shvatanja).

(3) Ideologija je filozofska tema *par excellence*. Od Marksa (Marx), koji je interpretira kao „lažnu svest“ do Altisera (Althusser) koji je vidi kao ključnu za subjektivaciju individua (ideologija se obraća individuama, oni joj odgovaraju kao subjekti),³ upravo marksizam daje veoma snažnu kritiku ideologije. Veoma ne-filozofsko i ležerno odnošenje prema ideologiji, kome su autori skloni, implicira nepoznavanje te oblasti, kao i svrstavanje na krajnje neartikulisanu poziciju „odbacivanja marksističke ideologizacije“, a ne precizno-kritičku spram perioda socijalizma, koji nije bio idealan društveni sistem, ali je bio daleko od „represivnog mraka“ u koji ga postavlja današnja dominantno nacional-desničarska politika.

Važno je napomenuti da za „ideologizaciju“ u smislu *partijnosti* u filozofiji, te ukidanja raznovrsnih pluraliza-

³ Močnik, R. *Tri teorije*, CSUB, Beograd, 2004.

ma manifestovanih u mnogobrojnim pravcima, disciplinama, školama, učenjima, ali i filozofemama i pogledima na svet (kao graničnih fenomena u filozofiji), postoji veoma argumentovano mesto, baš kod Altisera – poglavito u tekstu *Lenjin i filozofija*⁴ – i da ono predstavlja poziv na naučno mišljenje, odnosno na raskid sa dosadašnjom tradicijom filozofije koja se vidi kao ideološka i usvajanje naučne paradigme u analizi istorije, a koji je Marks otvorio *Kapitalom*. Stoga, ta pozicija je daleko od ideološke, u uobičajenom smislu te reči, ali je takođe nastrojena kritički prema ideologiji uopšte, kao i prema samoj marksističkoj ideologiji odnosno „ranim radovima“ Marksa i na njima nastalim naknadnim humanističkim, antropološkim, evolucionističkim i sličnim „krpežima“, pa posledično, konačno, i spram pokušaja *praxis* filozofije da u tekstovima pre *Kapitala* pronađu „nauku *Kapitala*“, ne uviđajući fundamentalni diskontinuitet, *prelom*.⁵

⁴ *Just for the record* – prvo savremeno ukidanje zakonske prohibicije homoseksualnosti dogodilo se u Rusiji, nakon Oktobarske revolucije (da bi se stavljanje van zakona ponovo odigralo dolaskom Staljina na vlast). Zapadne zemlje počinju sa takvim reformama tek u drugoj polovini XX veka.

⁵ Ovako opširno razmatranje filozofije i ideologije sproveo sam zbog veze između političkog miljea i ostvarivanja ljudskih prava LGBT populacije, što je krajnji cilj kome projekat analize udžbenika treba da doprinese. Ukoliko se skrivena političnost udžbenika jasno ne demontira, odnosno ukoliko konzervativni podtekst nije efikasno isključen, obrazovanje će i dalje imati svoje reakcionarne efekte, te će, između ostalog, reciklirati ho-

Udžbenik je pisan istorijski, odnosno *hronološki* – od početaka filozofije koji je fiksiran u staru Grčku, na prelazu iz VII u VI vek, pa do savremene filozofije s kraja XX veka. Indijska, odnosno kineska, i bilo koja druga „dalekoistočna“ filozofija uopšte ne nalazi ni pomena u udžbeniku, te se stiče utisak da uopšte i ne postoji. Istočna filozofija, kako je autori imenuju, retko prelazi granice Vizantije, odnosno zalazi samo u judejsku, a kasnije u judeo-hrišćansku misao. To navodi na dva zaključka.

Prvo, postoji jasna kultur-rasistička pozicija *evropocentrizma* u ovom isključenju bez obrazloženja (Hegel takođe isključuje indijsku filozofiju u *Istoriji filozofije*, ali ipak priznaje da se „duh rađa na istoku“), jer se kompletna istorija filozofije svodi na zapadnu istoriju filozofije, koja kao da se odjednom pojavljuje, sa prelaskom *mythosa* u *logos* (taj prelaz se registruje, ali se ne objašnjava adekvatno). Tako nailazimo i na sledeći pasaż:

„Evropska civilizacija, zasnovana na nauci, tehnologiji i politici, proširila se na celokupni savremeni svet i tako formirala savremeni sistem vrednosti i način života. Poreklo moderne nauke, tehnologije i politike vezano je za filozofiju. Prema tome, filozofija se nalazi u samom temelju evropske civilizacije, kojoj i sami pripadamo.“ (str. 16)

Pored očigledne apstraktne neodređenosti sintagme

---

mofobiju tamo gde bi trebalo da je ukida.

„evropska civilizacija“,⁶ stiče se utisak da van Evrope nema nauke, tehnologije i politike, kao što se i nekritički konstatuje širenje evropskih vrednosti – bez jasnog navođenja šta bi one bile – izostavljajući kritiku *kulturnog imperijalizma*. Naime, diseminacija „evropskih vrednosti“ se uglavnom sprovodila „ognjem i mačem“, dakle *kolonizacijom*, u kojoj su uništene i čitave autohtone civilizacije i počinjen genocid nezapamćenih razmera.

Drugo, postoji „nasilna“ proizvodnja kontinuiteta filozofskog mišljenja, gde je ono skicirano kao kompaktna, progresivna celina, koja nije uzdrmana ničim „spolja“, kao što je razvoj nauka, npr., ili neka druga misao ili tradicija (religija, npr.), kao ni „iznutra“, u registrovanju anti-filozofskih stanovišta samih „filozofa“ ili preciznije teoretičara filozofije, kakav je, npr. Marks (mada se oba problema, paradoksalno, registruju, ali se ne uzimaju u obzir). Ovakav implicitni stav, vidljiv na nivou celine udžbenika, svakako afirmiše *logocentrizam*, koji u političkom domenu korespondira konzervativnom tradicionalizmu, a iz feminističke perspektive predstavlja dominaciju *falocen-*

---

⁶ Ima li uopšte, van političko-ideološke propagande EU, kompaktne „evropske civilizacije“ ili pak možemo da govorimo o evropskim civilizacijama, dakle o raznovrsnim društveno-istorijskim ustrojstvima koja nisu nužno kompatibilna? Šta je sa uticajima geografski neevropskih civilizacija, a koje joj hronološki prethode, na evropsku? Puno je pitanja na koje bi autori trebalo da odgovore, pre neopreznog iznošenja navedenih tvrdnji.

trizma, tj. uverenja o celovitosti sistema grupisanog oko *falusa* (te posledično i *penisa*, muškog polnog distinktiva) koja je, naravno, iluzorna, ali koja u toj iluziji proizvodi totalitarne efekte uklapanja ili ukidanja onoga što tu iluziju subvertira.

Sami autori su svesni da istorijski pristup nije idealan didaktički pristup, odnosno da bi bilo bolje da se udžbenik zameni *problemskim*, koji bi analizirao specifične „čvorne tačke“ filozofskog mišljenja, nudeći raznovrsne odgovore/rešenja (npr. problem Božje egzistencije), verovatno bolje dotičući „nerv“ filozofiranja od prostog izlaganja ključnih epizoda istorije filozofije. No, takav udžbenik, napominju autori, podrazumevao bi promenu nastavnog programa, a delimična kompenzacija ovog nedostatka rešena je sapripadajućom *Hresotmatijom*, zbirkom odlomaka iz autentičnih filozofskih tekstova, ne bi li učenici iskusili šta filozofija jeste, učeći se još jednom „filozofskom umeću“, a to je *interpretacija*. Nesumnjivo je da ništa ne može zameniti čitanje i tumačenje izvornih filozofskih dela, te je ovakav pristup u načelu dobar, mada se on suočava sa jednim od ključnih problema obrazovanja uopšte – sa preopširnošću odnosno prevelikom zahtevnošću spram srednjoškolaca, koji ne bi trebalo da dobro „pročešljaju“ udžbenik od svega 300 strana, nego bi trebalo da interpretiraju i izrazito teške tekstove – ne samo za njih, već i za „profesionalne“ filozofe. Takav pristup, već u startu, odbija, delujući preteškim, a uzimajući u obzir generalni odijum koji prema filozofiji postoji – ne samo kod srednjoškolaca

kojima je, najčešće, obrazovanje uopšte „neviden smor“, već i u javnom prostoru gde se ona dominantno vidi kao relikv prednaučnog vremena i nešto što nema praktičnu upotrebnu vrednost – teško da će se proizvesti efekat koji autori priželjkuju: ozbiljno bavljenje filozofijom. S druge strane, ne treba podleći ni jednoj od osnovnih zabluda da obrazovanje treba razvodniti, odnosno da ga treba učiniti lakim – ono, ukoliko uopšte nekog treba da uči, treba da pravi teškoću, odnosno da ima intelektualnu zahtevnost, stvara konfuziju, otpor, nerazumevanje, da bi se, na kraju, ipak nešto naučilo, jer „bez muke nema nauke“, odnosno bez napora se uvek-već ostaje na nivou opšteg (ne)znanja, skrpljenog iz porodice, bliže ili dalje okoline, prijatelja, uopšte rekla-kazala konteksta. Na tom tragu, formiranje udžbenika koji bi bio problemski, ali kraći i kompaktniji, koji bi integrisao nekoliko izvornih tekstova u vezi sa odabranim problemima,⁷ bio bi daleko bolje rešenje, jer bi od opšteobrazovnog horizonta raznovrsnih filozofskih strujanja (koji se uglavnom, kao i svaka faktografija, relativno brzo zaboravlja) stiglo do dubinske (*in-depth*) analize sadržaja koji bi bio interesantniji, ostavio prostora učenicima da daju svoje mišljenje i tako uđu u polemiku sa određenim filozofskim tezama, a svakako ih bolje uveo u istančanost filozofskog mišljenja, koja bi,

⁷ Ovo ima važan psihološki aspekt – dva opširna udžbenika u startu stvaraju averziju sopstvenom preobimnošću. Jedan, manji, kompaktniji, ali intelektualno izazovniji bio bi u svakom smislu privlačniji za čitanje i analizu.

konsekventno, mogla dovesti do izmene jedne od ključnih predrasuda – a to je da „traženje dlake u jajetu“, za šta se filozofija prečesto optužuje, jeste zahtev za osvetljavanjem svih aspekata problema, te dovođenje analize *do krajnjih granica*, što može biti korisno iskustvo za dalji akademski razvoj pojedinaca i pojedinki, produbljujući argumentativnu kulturu, koliko i zahtev da se, određeni fenomen, iscrpno i temeljno obrazloži, bez neupitnog, dogmatskog prihvatanja „istina“ koje se nude *ex cathedra*.

Autori, iako se zalažu – bar deklarativno – protiv autoritarnosti, imaju svoje favorite, ali i one kojima nisu naklonjeni. I dok preovladava neutralni ton izlaganja bez jasnog određenja spram teza pojedinih filozofa i filozofija, dotle, npr. u odeljku o Marks-u i marksizmu provejava cinični ton, pa se Marks-u inputira ideologija, „navodna“ zakonita istoričnost, njegova filozofija je „filozofija“ i skup najrazličitijih, teško spojivih elemenata, itd, dok se ne krije oduševljenje recimo Poperom (Popper), prema čijim se zaključcima odnosi apodiktično i sa entuzijazmom, više parolaškim, nego akademskim. To još jednom svedoči o nemogućnosti da se govori o filozofiji sa neutralne metapozicije, odnosno ova vidljivija mesta filozofskog pozicioniranja impliciraju manje vidljiva mesta političkog svrstavanja. U tom kontekstu, bilo bi pošteno, a i daleko edukativno upotrebljivije, ukoliko bi autori jasno obrazložili sopstvenu poziciju – tada čitalac ne bi bio prinuđen da iz konteksta ekstrapolira stav autora, ne bi li razumeo, zašto je autor baš tako napisao određeno po-

glavlje, uputio specifičnu kritiku i sl. No tada bi autori morali da promisle pretpostavke vlastitog filozofskog pozicioniranja, što bi moglo dovesti do komplikacija – koliko u samoj koherenciji ličnih diskursa, toliko i u kontekstu ponovnog pisanja udžbenika koji bi to obrazloženje trebalo da sadrži i kao uvod, ali i kao organon redefinicije svih sadržaja, što bi verovatno rezultovalo podizanjem težine samog udžbenika, ukoliko bi uopšte i bio napisan. No, dobar primer takvog udžbenika jeste Pavićevićev *Uvod u etiku*, pisan sa jasno marksističkih pozicija, s kojim se svakako može polemisati, ali je transparentnost i preciznost analize upravo s obzirom na marksističku etiku ključna prednost ovakvog teksta.

Konačno, neujednačen stil izlaganja, koji na momente zapada u paternalistički kič (naročito u *Predgovoru*), posledica je činjenice da su autori pisali različita poglavlja, ali je izlaganje uglavnom korektno, s vremena na vreme dopunjeno ponekim spekulativnim izletom, tako da na momente odlazi od prostog taksativno-faktografskog navođenja. Unošenje savremenih sadržaja, naročito strukturalizma i postmoderne filozofije je za pohvalu, mada je obim i dalje zanemarljiv u odnosu na ostatak, a problem koji se javlja – problem kraja godine, kada pažnja definitivno popušta, učiniće da ovi segmenti prođu neopaženije, nego što, sam marginalni obim i pozicija u udžbeniku, već diktira.

IV Rod, seksualnost, homoseksualnost – tri označitelja bez označenog

Udžbenik, očekivano, ne donosi nikakvu *rodnu senzibilizaciju* – na oko 300 strana ni jednom se ne pominje ni jedna *filozofkinja*, ni feministička teorija, niti je pol odnosno rod tema bilo kakvog izlaganja. Stiče se utisak da je filozofija isključivo muška stvar, s jedne strane, čime je vidljivost žena nepostojeća. Sa druge, nigde se ne reflektuje da postoji problem takvog „bespolnog“ izlaganja filozofije, što je predmet *feminističke kritike* – naprosto, prećutna je pretpostavka da pol tj. rod ne igra nikakvu ulogu u rešenju filozofskih problema, kao što se stvara slika da se filozofija time uopšte i ne bavi, mada je npr. status žene ne samo jedna od ključnih tema savremene, već i antičke filozofije, npr. kod Platona u *Državi*, koji se smatra jednim od začetnika feminizma, vrlo uslovno govoreći.⁸ Upadljiv izostanak bilo kakve reference na savremenu feminističku teoriju, koja se po obimu i zastupljenosti danas teško može ignorisati, svakako je simptom tradicionalnog, konzervativnog i patrijarhalnog pristupa filozofiji, inače dominantnog za filozofski *mainstream* u Srbiji i katedru na Filozo-

⁸ Reč je o tzv. Platonovom feminizmu koji se zasniva na činjenici da Platon daje značajno mesto ženama u svojoj idealnoj državi, nasuprot realnoj državi svog vremena i prostora, iako joj, ruku na srce, ne priznaje ravnopravnost, već samo sposobnost da neke državne poslove uspešno obavlja (ali nikad tako uspešno kao muškarci).

fskom fakultetu u Beogradu. Na primer, u štuum delu o Deridi (Derrida) nema takođe ni reči o feminizmu ni o vezama ovog francuskog filozofa sa feminističkom teorijom, kao ni o *dekonstrukciji* kao jednom od najuticajnih pristupa u savremenoj feminističkoj teoriji.

Sličan je tretman seksualnosti. Jedino mesto na kome se ona pominje jeste u navodu Fukoove (Foucault) studije *Istorija seksualnosti* (str. 310), o kojoj dalje nema ni reči. Stiče se utisak da je to, najblaže rečeno, irelevantna tema za filozofiju tj. da u pokušaju da predstavi „totalitet stvarnosti“ seksualnosti nema mesta. Naravno, isti tretman posledično ima i homoseksualnost – ona je, jednostavno rečeno, *nevidljiva*.

Ovde, za trenutak, zastanimo.

Neko bi mogao da stavi primedbu da su i neke druge teme nevidljive, ne zato što nisu relevantne, nego zato što za njih nema mesta u srednjoškolskom udžbeniku ograničenog obima. Ukoliko bismo hteli sve važne filozofske topose da pokrijemo, bili bi nam potrebni tomovi i tomovi enciklopedija, tako da nešto nužno mora da otpadne, a to bi, u ovom slučaju bile *sekundarne teme*, dakle teme koje ne spadaju u *tradicionalni filozofski mainstream*, jednom rečju, nisu najvažnije – problemi ontologije, politike, epistemologije i drugih *klasičnih disciplina* treba da imaju prednost. Takođe, ukoliko bismo želeli uključenje specifično manjinskih sadržaja, zašto prednost dajemo je-

dnom u odnosu na drugi? Zašto tema rasizma ne bi bila takođe relevantna ili čak i važnija od teme homofobije? Uostalom, primer nedostatka (teorijske) psihoanalize, pokazuje da je jedno celo filozofsko područje izostavljeno, tako da motiv nepostajanja refleksije o rodu/seksualnosti ne mora nužno implicirati *diskriminatornu*, već prosto *profesionalnu odluku*.

I, ma koliko se, na prvi pogled, navedene primedbe činile plauzibilnim, na njih je moguće utemeljeno odgovoriti. Prvo, sam izbor tema uključuje određenu političku poziciju, koja se, upravo isključenjem određenih sadržaja, najjasnije manifestuje, a ima i svoje političke posledice. Ukoliko obrazovni sistem ima i vaspitnu dimenziju, te ako želi da kod učenika razvija nediskriminativnu svest i toleranciju, kao vrednosti demokratskog sistema, onda je, u najmanju ruku, izgubljena dobra prilika da se ovaj udžbenik iskoristi u tom smeru. Zaklanjanje iza štita filozofske neutralnosti samo dalje perpetuira već postojeće oblike diskriminacije, ne težeći da ih dekonstruiše, već ih i dalje uzima kao svoju polaznu osnovu – *heteronormativnost* i *patrijarhalnost*. U ovom tekstu takođe je kritikovan i *evropocentrizam*, što implicira stav autora da udžbenik treba da se bavi i diskriminacijom uopšte, i po svim dominantnim osnovama – rase, nacije, klase, pola, itd. odnosno da je koncept Drugog,⁹ subordiniranog i manje

⁹ Koncept je skovala francuska filozofkinja Simon de Beauvoir u svom proslavljenom delu *Drugi pol*.

vrednog, takođe, filozofska tema *par excellence*. Sam izbor onoga što je primarno, odnosno sekundarno, nužno obavlja posao vrednosnog pozicioniranja, a teme, kakva je rod i, specifično, seksualnost, pa i homoseksualnost, pojavljuju se tokom čitave tradicije filozofije, a njihov značaj za samu homoseksualnu manjinu, ali i za ukidanje homofobije, od odlučujućeg je značaja. Ukoliko dakle stojimo na poziciji „savremenih evropskih vrednosti“ – a to jesu i *rodna*, odnosno *seksualna ravnopravnost* – onda teško da izbegavanje ovih, nesumnjivo relevantnih tema u filozofiji, može imati bilo kakvog, a ponajmanje profesionalnog osnova.

Potkrepimo to. Razmatranje seksualnosti, pa i istopolno usmerene, nalazimo na, kako autori kažu, „vrhuncu antičke filozofije“, kod Platona, koji o tome raspravlja ekstenzivno u dijalozima *Gozba* i *Fedar*,¹⁰ a kasnije delimično i u *Državi* i *Zakonima*, u kojima menja početni afirmativni stav s obzirom da je ponajviše okupiran problemom efikasnog funkcionisanja države, bez preteranog obzira prema individualnim potrebama/pravima. Aristotel, iako to nije glavna tema njegovog rada, takođe se

¹⁰ U navedenim delima, Platon je izrazito afirmativan, pre svega prema muško-muškoj ljubavi, koju smatra najvišom formom, ne samo seksualnog, već, pre svega, duhovnog odnosa uopšte, odnosa koji ne isključuje Eros, ali ga transcendiraju ljubavlju prema „lepoti duše“ kao kreativnom izvoru vrhunskih ideja koje bi takav odnos trebalo da (pro)uzrokuje.

bavi „homoseksualnošću“,¹¹ npr. u nekoliko knjiga *Politike*, imajući ambivalentan stav. No, bez obzira na to kakav stav imali (veliki učitelj i (još veći) učenik, neosporna je činjenica da su se oni tom temom bavili, kao i da su njihovi zaključci bili uslovljeni društvenim kontekstom odnosno „duhom vremena“, u kome je postojao institucionalizovani odnos pederastije (starijeg i mlađeg ljubavnika), ali i mnoge druge forme homoertotskih odnosa (npr. devojačka škola lirske poetese Sapfo) koji su negde ohrabrivani, negde zabranjivani, kao i ogromna količina umetničkih predmeta inspirisana „istopolnim Erosom“,¹² što je takođe relevantna filozofska i istorijsko-filozofska tema. Temom se dalje bavi i rimsko-helenistička misao (opet zauzimajući ambivalentan stav), hrišćanska teologija i sholastika (uglavnom, ali ne uvek, sa negativnim stavom), renesansna fi-

¹¹ I dalje postoji spor o tome možemo li govoriti o homoseksualnosti transkulturno i transvremenski. Spor između dva pristupa ovoj temi, tzv. *esencijalistički* (koji drži da je gej identitet univerzalan i da se razvijao od kada je „sveta i veka“) i *konstrukcionistički* (koji nasuprot tome vidi homoseksualnost kao produkt kasnog XIX veka, a prethodne istopolne relacije kao forme odnosa koje nije moguće ukalupiti u savremeni gej identitet).

¹² Ideja o tome da je „homoseksualnost“ cvetala u Staroj Grčkoj, netačna je i predstavlja pre svega romantičarsku predra-sudu, kao i aktivistički alat za dokaz harmoničnog spoja „visoke civilizovanosti“ i homoerotizma – tretman istopolnih odnosa imao je vrlo različite forme, od *divinizacije* do *satanizacije*, kao uostalom i danas.

lozofija (koja idealizuje starogrčki period), francusko prosvetiteljstvo¹³ (u kome Markiz de Sad (Marquis de Sade) prvi izjednačava homoseksualni i heteroseksualni odnos po svojoj vrednosti i oba vidi kao prirodna), nemačka klasična filozofija (Šopenhauerova (Schopenhauer) studija *Metafizika polne ljubavi* vidi homoseksualnost kao prirodnu, iako je ne smatra privlačnom), pa sve do savremene filozofije, u kojoj se javljaju istopolne, gej i lezbejske studije, pa sve do tzv. *queer*¹⁴ studija, koje danas imaju posebne kurseve i katedre na mnogim univerzitetima diljem zapadne planetarne hemisfere.¹⁵

Ne ulazeći u detalje tretmana, kao ni u dominantna strujanja unutar ovih pravaca, jasno je vidljivo da je svako ignorisanje „problema“ starog koliko i filozofija – diskuto-

¹³ Za više informacija o ovoj temi konsultovati sjajan tekst Jakoba Stokingera (Jacob Stockinger) *Homoseksualnost i francusko prosvetiteljstvo* (<http://gay-serbia.com/istorija/2006/06-12-05-prosvetiteljstvo-i-homoseksualnost/index.jsp?aid=2567>).

¹⁴ Prvobitno, termin koji označava nešto perverzno, nastrano, čudno. Kasnije označava skup fenomena „sa druge strane“ heteronormativnosti.

¹⁵ Navođenje svih savremenih filozofskih referenci na temu homoseksualnosti i to samo u *mainstream* filozofskoj misli preobiman je poduhvat. Stoga, navedimo kao ilustraciju, samo nekoliko ključnih imena – Niče, (Nietzsche), Frojd (Freud), Lakan (Lacan), Sartr, Horkhajmer (Horkheimer), Habermas (Habermas), Derida, Fuko, Delez (Deleuze), Gatari (Guattari), itd.

vanog kroz celu njenu istoriju, sa sadašnjom relevantnom zastupljenošću unutar mnogih misaonih strujanja, nauka i religioznih refleksija – više od pukog „ma šta me se tiče“ i nužno pretpostavlja izvesnu dozu homofobičnog otpora, koja ne mora biti svesna. U tom kontekstu ne treba tvrditi da su autori udžbenika eksplicitno homofobični, ni da privatno bilo koga mrze zbog svoje seksualne orijentacije – oni jednostavno inkorporiraju dominantav stav nevidljivosti homoseksualnosti, primenjuju ga i njega ne reflektuju. Rezultat je ovako napisan udžbenik koji, ni na jednom mestu, ne pominje manjine, ženska prava, homoseksualnost, itd. Postoji samo jedno antirasističko mesto, što je za svaku pohvalu, i to u odeljku (str. 307-8) koji se bavi strukturnom antropologijom Levi-Strosa (Lévi-Strauss), gde se navodi da su primarne, apriorne forme mišljenja univerzalne, bez obzira da li je reč o naučnom ili mitskom mišljenju (što kao konsekvencu ima egalitarizaciju „primitivnih kultura“ sa savremenom zapadnom u domenu inicijalne strukture mišljenja). Nažalost, ovakva mesta su u potpunosti ekscena, nikako paradigmatična.

V Zaključci i preporuke

Iako vizuelno i didaktički udžbenik predstavlja napredak u odnosu na prethodni (a i sadržinski, u pogledu uvođenja *up-to-date* sadržaja), on je i dalje preobiman, istorijski, a ne problemski orijentisan, ostavlja utisak glomaznosti i blage suvoparnosti teksta, ne doprinoseći popularizaciji filozofije i ne „zavodeći“ učenike na kritičko

alias filozofsko, već uglavnom faktografsko, „beležničko“ bavljenje filozofijom. Potpuno rodno i nesenzibilan za seksualne razlike, politički nerefektovan (a opet konzervativno pozicioniran), on nigde ne dekonstruiše stereotipe, kao izvore netolerancije, niti poziva na njihovo preispitivanje, tako da ne služi dominantnom trendu „vaspitanja za demokratiju“, niti doprinosi vrednostima tzv. otvorenog društva. Nevidljivost homoseksualnosti kao društvenog fenomena, ali i kao filozofske obrade, ima za posledicu njen ostanak u sferi prohibitovane sklonosti, sa svim sapripadajućim predrasudama, koje su opet teme filozofskog mišljenja (prirodno odnosno neprirodno, zdravo/bolesno, itd.), u ovom udžbeniku izostavljene.

A. Opšte preporuke (od kojih se neke odnose na izvođenje nastave):

1. Zamena istorijskog pristupa problemskim;
2. Fokus na nekoliko problema u istoriji filozofije, od kojih bi jedan bio u vezi sa rodnom i seksualnošću;
3. Integracija udžbenika i hrestomatije, te stvaranje jednog kompaktnog priručnika, ne preobimnog, koji bi služio kao povod za diskusiju na samim časovima, te pisanje seminarskih radova (insistiranje na kreativnom samoizražavanju).
4. Uključivanje filmova koji se bave filozofijom ili filozofima u izvođenje nastave (ili pak filozofska analiza filma) kakav je npr. Džarmanov (Jar-

man) *Vitgenštajn* (Wittgenstein), Kaufmanovo (Kaufmann) *Pero* (*The Quills*), i sl.

B. Posebne preporuke (pod pretpostavkom da se zadrži stari pristup pisanju udžbenika):

1. Uključenje refleksija o rodu i seksualnosti u pojedina poglavlja (pre svega u delu o antičkom društvu i Platonovoj filozofiji, odeljku o Fukou, itd. kao i u biografijama pojedinih filozofa gde je njihova seksualna orijentacija poznata, kao što je npr. Vitgenštajn);
2. Uključenje novih poglavlja koja bi se bavila (teorijskom) psihoanalizom, feminističkom i *queer*-teorijom;
3. Poglavlje koja bi se bavilo filozofijom Simon de Bovoar, pre svega *Drugim polom*, kao i tekstovima provokativnog, a za srednjoškolce krajnje interesantnog Markiza de Sada (koga ionako većina čita baš u tom uzrastu, nesvesna njegovog filozofskog *background*-a i političkih implikacija njegove filozofije), prvenstveno *Filozofije u budoaru*;
4. Poglavlje koji bi za temu imalo diskriminaciju i manjine, u kontekstu političke filozofije, ljudskih prava i socijalne emancipacije.

Naravno, autor ne smatra da je nužno usvajanje svih preporuka, kao ni da je navedeno konačna lista.

Uvođenje nekih od predloženih, ili sasvim novih promena u udžbenik, svakako bi bio veliki korak ka manjinskoj emancipaciji, promociji tolerancije i razvoju demokratije uopšte.

Literatura:

1. *Plato's Philosophy of Sex* iz: E. Craik, ed., *Owls to Athens*, Oxford, 1990, ch. 26, pp. 223-231. (<http://users.ox.ac.uk/~jrlucas/libeqsor/platsex.html>)
2. *Homosexuality*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/homosexuality/>
3. Boswell, J. *The Church and the Homosexual: An Historical Perspective*, 1979. (<http://www.fordham.edu/halsall/pwh/1979boswell.html>)
4. Marks, K. *Kapital – kritika političke ekonomije*, BIGZ, Beograd, 1971.
5. Altiser, L. „Lenjin i filozofija“, u: *Ideje*, god. I/1970, br. 3/4, str. 183-227.
6. Pavićević, V. *Uvod u etiku*, Gledišta, Beograd, 1962.
7. Fuko, M. *Istorija seksualnosti – Volja za znanjem*, Karpis, Loznica, 2007.
8. de Bovoar, S. *Drugi pol*, BIGZ, Beograd, 1983.
9. Levi-Stros, K. *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.
10. Derida, Ž. *Bela mitologija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
11. Žižek, S. *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin i Društvo za teorijsku psihoanalizu, Zagreb, Sarajevo, 2002.
12. *Sigmund Frojd: kritičke evaluacije* (priredila grupa autora), Karpis, Loznica, 2006.

13. *Goropadni eros – ogledi o erotizmu*, (priredio Komnenić, M), Prosveta, Beograd, 1981.
14. *Unutra/Izvan: gej i lezbejska hrestomatija*, (priredila Fus, D), Centar za ženske studije, Beograd, 2003.
15. Markiz de Sad, D. A. F. *Filozofija u budoaru*, Rad, Beograd, 2004.
16. Adorno, T. W. *Filozofska terminologija*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
17. Šopenhauer, A. *Metafizika polne ljubavi*, Knjižarnica S. B. Cvijanović, Beograd, 1913.

Dušan Maljković, filozof, prevodilac i publicista, autor mnogobrojnih tekstova u oblasti gej i lezbejskih studija. Uredio više zbornika i edicija u vezi sa homoseksualnošću. Završio Ženske studije, Istopolne studije, kao i jednogodišnji program Centra za savremenu umetnost u Beogradu. Saradnik Trećeg programa Radio Beograda, nedeljnika NIN, internet portala b92.net i izdavačke kuće *Karpos*. Dobitnik više međunarodnih nagrada za aktivizam u oblasti LGBT ljudskih prava.

---

mr Ivana Pražić

**Udžbenik: *Istorija umetnosti*
za I i II razred likovne
i III razred ugostiteljsko-turističke škole**

Autorka: Vidosava Galović

**Izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,
Beograd, 2003.**

Upotrebu ovog udžbenika odobrilo je Ministarstvo prosvete Republike Srbije sada već davne 1988. godine. Ipak, u odnosu na ranija izdanja, kvalitet ilustracija i grafički dizajn važećeg izdanja znatno su unapređeni, a i sadržajno je udžbenik nešto izmenjen u odnosu na prvo izdanje.

Struktura udžbenika:

Broj strana: 204.

Broj ilustracija (od kojih su neke kompozitne, ali zajedno čine celinu, te su računane kao jedinstvena ilustracija): 252.

Sadržaj po poglavljima:

1. Umetnost praistorije
2. Umetnost istočnih civilizacija
3. Egejska umetnost

4. Antička grčka umetnost
5. Helenistička umetnost
6. Rimska antička umetnost
7. Ranohrišćanska umetnost
8. Vizantijska umetnost
9. Raška škola
10. Kosovsko-makedonska ili srpsko-vizantijska škola
11. Moravska škola
12. Slikarstvo ikona i minijatura
13. Umetnost stećaka
14. Islamska umetnost
15. Romanička umetnost
16. Gotički stil u umetnosti
17. Renesansna umetnost
18. Umetnost manirizma
19. Barokni stil
20. Umetnost XIX veka
  - Neoklasicizam
  - Romantizam
  - Realizam
  - Impresionizam
  - Postimpresionizam
21. Umetnost XX veka
  - Fovizam
  - Ekspresionizam
  - Kubizam
  - Futurizam

- Dadaizam, slikarstvo fantazije i nadrealizam
- Socijalni realizam
- Bezpredmetna umetnost
- Organski oblici u skulpturi
- Moderna arhitektura
- Moderna umetnost na tlu Jugoslavije 1918-1941.

22. Umetnost treće četvrtine XX veka

Uvodne napomene

Osim sadržaja, udžbenik ne sadrži dodatne priloge, kao što su indeks, osnovna bibliografija, pojmovnik i/ili tezaursus i sl. Ilustracije su inkorporirane u sam tekst i nisu posebno numerisane. Ne postoji spisak literature za eventualno dalje čitanje. Uz to, nije navedena ni osnovna referentna literatura, koju je autorka koristila za sastavljanje teksta udžbenika, te se samim tim i odabrani istorijsko-umetnički diskurs i njegova teorijska osnova naslućuju indirektno, na osnovu ponuđenog sadržaja.

Već pri letimičnom čitanju knjige stiče se utisak da je udžbenik za predmet *Istorija umetnosti* nastao kako bi detaljno prikazao ideju linearne istoričnosti umetnosti, što se zaključuje i na osnovu njegovog hronološki uređenog sadržaja. Zanimljivo je da ne postoji nikakav uvodni tekst, koji bi na bilo koji način eksplicitno odredio pojam umet-

nosti uopšte, odnosno likovnih umetnosti pojedinačno, i njihovo korišćenje u kontekstu udžbenika.¹ Ničim nije nagovešteno šta autorka podrazumeva pod odrednicom „istorija umetnosti“ i problematikom kojom se ta disciplina bavi. Ipak, autorka je sasvim jasna u pogledu toga da pojam umetnosti postoji isključivo u okvirima sopstvene istoričnosti:

„U dugoj istoriji čovečanstva *umetnost* je relativno mlada *istorijska pojava*.“²

Time je, modernistički, disciplina istorije umetnosti implicitno određena kao pozitivna nauka, svojevrsan instrument za geohronološko beleženje umetničkih proizvoda, sasvim u skladu sa osamnaesto- i devetnaestovekovnim shvatanjima, ali i potpuno mimo savremenih istorijsko-umetničkih diskursa. Drugim rečima, umetnost

¹ Mada se, na samom početku udžbenika (str. 5), pojam umetnosti indirektno definiše kao produkt, koji čovek (muškarac je uzet kao norma za sva ljudska bića kroz čitav udžbenik) kreira u procesu subjektivizacije u odnosu, kako na prirodu, tako i na društvo:

„[...] u toku nekoliko stotina hiljada godina, čovek je, u neprekinutom lancu pitanja i događaja koji se odnose na probleme njegovog opstanka, uvek iznova uspostavljao odnos prema životu i prirodi i tako postajao sposoban da umetnički stvara i da u delo projektuje svoje misli, osećanja i ideale“.

² Str 5. Kurziv je dodat.

je ovde prikazana kroz linearno, hronološko smenjivanje „stilova“ i „pravaca“, predstavljenih spoljnim, detektabilnim i „pozitivno merljivim“ karakteristikama objekata nastalih kao rezultat umetničke produkcije raščlanjene na delatnost slikarstva, skulpture, arhitekture i, povremeno, grnčarstva, zlatarstva i drugih „zanatskih veština“. Uzimajući u obzir da su se među recenzentima udžbenika našla zvučna imena s Filozofskog fakulteta u Beogradu, ne treba sumnjati da je odabrani istorijsko-umetnički diskurs u skladu sa uobičajenom, čak preporučenom didaktičkom praksom u okviru te discipline u Srbiji.

Jezik i slika: Čitanje neeksplicitnih sadržaja...

Na prvi pogled, na osnovu direktnog i doslednog izbegavanja dovođenja u vezu umetničke produkcije i ideologije, odnosno nedostatka kritičnog osvrta na diskurzivne, kulturološke i političke mehanizme proizvodnje umetnosti kao znanja u doba moderne stiće se utisak da je srednjoškolski udžbenik za istoriju umetnosti postavljen izvan ideologizirajućih diskursa koji se ne (do)tiču umetničkih praksi. Čak i tamo gde su pokreti u umetnosti najeksplicitnije negovali vezu s određenom ideologijom, ta veza nije ni implicitno verbalizovana. Time ne samo da se stvara utisak „autonomije“ umetničke produkcije u odnosu na postojeću političnost društva, već se umetnost postavlja „s one strane“ ideoloških postavki i mimo odnosa moći koje su kognitivno i epistemološki učitanu u konstrukt umetnosti, čime se ta pojava svodi se na jedno-

dimenzionalni estetski prostor. Tipičan primer pronalazimo na strani 169, gde autorka ukratko prikazuje umetnost futurizma, stilski ga dovodeći u vezu sa kubizmom, a „idejno“ sa željom da se iskaže dinamika modernog života, kroz veličanje „lepote brzine i efikasnosti mašina“, nigde ne pominjući njegovu direktnu i otvorenu vezu s ideologijom fašizma.

Evrocentričnost je dominantna ideološka pozicija s koje autorka nastupa u pisanju pregleda likovnih umetnosti kroz van-evropske prostore. Ona je osetno, mada indirektno, učitana u sadržaj udžbenika, gde se razvoj likovnih umetnosti uvek posmatra u odnosu na nevidljivu, ali centralnu poziciju evropske „civilizacije“. I tako, umetnost praistorije isključivo pokriva evropski teritorijalni prostor, bez i najmanjeg pomena kompatibilnih, odnosno disperzivnih dešavanja u drugim delovima sveta. U poglavlju „Umetnost istočnih civilizacija“ razmatraju se isključivo egipatska, mesopotamska i počeci persijske umetnosti iz čega se može zaključiti da autorka pripada sada već klasičnom orijentalizirajućem diskursu u kom se kulturni prostor „istoka“ izjednačava s pozicijom Drugog u odnosu na Evropu, ne podudarajući se uvek s geografskim prostorom.³ Primitno je odsustvo pomena razvoja likov-

³ Da je u pitanju „čista“ geografija, tačnije bi bilo reći da je Egipat južno, a ne istočno od Evrope. Objašnjenje bi se moglo pronaći u činjenici da su u pitanju prostori koji će se u kasnijim vekovima u evropskim diskursima i imaginaciji konstruisati

nih umetnosti kod, recimo, Inka, Maja, Asteka, afričkih zajednica, u centralnoj i južnoj Aziji (danas Indija,⁴ Pakistan, Avganistan), ali i Kini, Koreji i Japanu.⁵ Ipak, možda najupečatljiviji primer pozicioniranja Drugosti u odnosu na centar (Evropu) nailazimo u poglavlju koje prikazuje „islamsku umetnost“, na strani 63:

„Islamska umetnost je osobena pojava u istoriji umet-

kao islamski, odnosno „orijentalni“.

⁴ „Indija“ se pominje u zaključnoj rečenici pomenutog poglavlja (str. 16) u usputnoj napomeni u okviru prikaza persijske umetnosti: „Novi su, takođe, vitki stubovi sa *neobičnim* [u odnosu na koji uobičajeni normativ?] kapitelima od po dve konjske ili bikovske glave, koji su nosili tavanice od vodoravnih greda. *Oni će kasnije uticati na budističku arhitekturu Indije*“. Kurziv je dodat. Mišljenje autorke ovog prikaza je da ovakve nepreciznosti treba strogo izbegavati. Naime, kapiteli se *nisu* sastojali isključivo od parova konjskih ili bikovskih glava, ponekad su sadržali i parove ljudskih figura zajedno s životinjama (*mithuna*), a i njihov broj je varirao. Da budemo još precizniji, kapiteli su, zapravo, bili u obliku zvona, a *abakusi* iznad njih su služili kao nosači za različit broj različito kombinovanih ljudskih i životinjskih figura.

⁵ Kinu bismo, eventualno, mogli prepoznati u sledećoj formulaciji, na strani 11: „Prve velike istorijske kulture nastale su oko 3000. godine pre n.e., u dolinama velikih reka na Bliskom i Dalekom istoku“. Autorka odmah prelazi na područje Bliskog istoka, na Daleki se više ne vraćajući. Japanska umetnost, tačnije, bojeni drvorezi ili *estampe*, pominju se tek u kontekstu uticaja na impresionizam (str. 148-152).

nosti. Ona se razlikuje od umetnosti Evrope i Zapada možda i više nego ijedna druga umetnost.“⁶

Najdominantnija ideologija, kojom udžbenik – slobodno se može reći – u celosti odiše, jeste patrijarhalna, koja je slično prethodnim slučajevima implicitno učitana u sve njegove sadržaje, odnosno sačinjava okvir u kojem se istorijsko-umetnički diskurs razvija. Politika rodne neravnopravnosti čita se već na nivou vizuelnih predstava. Statistički gledano, naslovna strana deluje obećavajuće:

⁶ Ovde bi bilo uputno, podsetiti se na to kako o pojmu „islamske arhitekture“ – što se može proširiti i na oblast „islamske umetnosti“ o kojoj V. Galović piše u pomenutom poglavlju – razmišlja Ernst J. Grube u članku *What is Islamic Architecture?*, koji se nalazi u publikaciji, koju je priredio Džordž Mičel (George Michell), *Arhitektura islamskog sveta* (u originalu: *Architecture of the Islamic World*, London, 1996). U sklopu pomenutog članka, čitamo i sledeće redove: „Ukoliko ‚islamska‘ nije pridev koji definiše versku osobinu, da li ga treba razumeti kao reč, koja definiše posebnu vrstu arhitekture, koja pripada civilizaciji koju odslikava, ili je određena, posebnim osobinama inherentno sadržanim u islamu, kao kulturnom fenomenu? Da li takva arhitektura postoji? Da li postoji arhitektura koju bismo prepoznali kao različitu od drugih arhitekture, koje su stvorene izvan islama? Ako je odgovor na ovo pitanje potvrđan – a nema sumnje da bi morao biti – moramo definisati osobine koje islamsku arhitekturu razlikuju od ne-islamske arhitekture“, str. 10. Razlika u odnosu na postavku u razmatranom udžbeniku jeste velika, i sastoji se u tome da se centralna pozicija nalazi u islamu kao kulturnom fenomenu, a ne izvan njega.

od tri fotografije koje se na njoj nalaze, dve su figurativne i prikazuju ženu, odnosno muškarca i ženu. Međutim, prednost u zastupljenosti prikazivanja žena u odnosu na muškarce između korica knjige trajno je izgubljena. Naime, od ukupno 252 ilustracije u knjizi, nekih 86 su nefigurativne (arhitektura, zoomorfni i geometrijski motivi, apstraktno slikarstvo, mrtva priroda, pejzaž i sl.), dok sve ostale (166) obrađuju ljudsko telo ili lik u različitim slikarskim tehnikama ili skulpturi. Ipak, odnos između broja prikazanih (pojedinačnih ili grupnih) ženskih i muških figura prilično je neravnotežan, s obzirom na to da su muškarci u odnosu na žene u velikoj većini.⁷

Rodna neravnopravnost praktikuje se kako na nivou jezika kojim je udžbenik pisan tako i u oblasti „autorstva“ nad umetničkim delima. Tako se na stvaraoceljelke uvek, bez ijednog izuzetka, grupno referira u muškom rodu,⁸ što navodi na zaključak da je oblast likovnog stvaralaštva u istoriji oduvek bila rezervisana isključivo za muškarce. Pojedinačno gledano, autorstvo nad delima

⁷ Grubo gledano, odnos „muških“ prema „ženskim“ ilustracijama mogao bi se izraziti odnosom 3:2.

⁸ To se dešava i kad se među slikarima nađe žena: „Najistaknutiji predstavnici srpskog klasicizma su Arsen Teodorović, Pavel Đurković, Georgije Bakalović, Konstantin Danil, Jovan Popović, Katarina Ivanović i Dimitrije Avramović“ (str. 138), odnosno: „Među srpskim slikarima impresionistima ističu se Nadežda Petrović, Kosta Milićević i Milan Milovanović“ (str. 151)

likovnog stvaralaštva, eksplicitno ili implicitno, pripada muškarcima jer se u čitavom udžbeniku u kontekstu autorstva pominju samo tri žene. U pitanju su tri „domaće“ slikarke: Katarina Ivanović, Nadežda Petrović i Milena Pavlović-Barili. Budući da se autorka udžbenika sve vreme ponaša vrlo dosledno politici isključivanja žena iz javnog prostora umetničkog stvaralaštva, prisustvo pomenute tri autorke, na prvi pogled, može da začudi. Međutim, izgleda da je njihova nacionalna pripadnost ipak prevagnula u odnosu na pol/rod jer je u procesu konstituisanja umetnosti s predznakom „nacionalna“ – kojom se savremena naučna i pedagoška istorijsko-umetnička praksa⁹ u zemlji bavi – svako (pa i žensko) autorsko ime važno.

(Homo)seksualnost: Upadljivo odsustvo

U svetlu svega do sada rečenog, nimalo ne čudi što je seksualnost ne samo marginalizovana, već i tabuizirana tema na koju se u udžbeniku, tek, retko može naići, što je veliki problem u svetlu činjenice da i letimično prelistavanje knjige otkriva veliki broj ilustracija koje se bave ženskim i/ili muškim telom, neretko prikazanim bez

⁹ Na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, nastavni sadržaj dodiplomskih studija, strukturiran je i kroz izvestan broj predmeta koji izučavaju „nacionalnu“ istoriju umetnosti (npr. Istorija umetnosti srpskih zemalja u srednjem veku), što jasno ukazuje na značaj koji se dodeljuje umetnosti u konstituisanju nacionalnog identiteta.

odeće. Patrijarhalni vrednosni sistem, kojim je udžbenik obojen, promovise heteroseksualnost, kao jedini socijalno prihvatljivi oblik seksualne orijentacije, te se, tako, u knjizi nalazi sedam skulptoralnih ili slikovnih predstava muško-ženskih parova, dok ne postoji nijedan primer koji bi učinio vidljivim drugačije seksualne orijentacije ili ponašanja. Od tog broja, dve predstave¹⁰ su obuhvaćene religioznim kontekstom što, pretpostavlja se, eliminiše njihovu seksualnu dimenziju, ili je stavlja u funkciju rađanja potomstva. To je, ujedno, i jedina „dozvoljena“ dimenzija seksualnosti koja se u udžbeniku pominje:

„Najstariji umetnički predmeti su statuete od gline, mekog kamena ili mamutovog zuba, ploče sa urezanim i reljefnim predstavama, crteži i slike na zidovima pećina. Statuete prikazuju uglavnom ženske figure s *uvećanim delovima tela koji označavaju plodnost*, dok su glava, ruke i noge male i zanemarene. To je boginja majka, dugo prisutna u stvaralaštvu mnogih naroda.“¹¹

Svako poimanje (hetero)seksualnog ponašanja koje iz-

¹⁰ *Blagovesti* s pročelja katedrale u Remsu (Francuska, 13. vek, strana 81) i *Zanos svete Tereze* Lorenca Berninija (Rim, 17. vek, strana 114).

¹¹ Strana 5. Kurziv je dodat. Interesantno je primetiti da „delovi tela“ o kojima autorka govori predstavljaju reproduktivne organe (vagina, grudi) za koje su izabrani neutralni termini, čime je, zapravo, jezik stavljen u funkciju tabuizacije seksualnosti.

lazi izvan okvira produženja vrste potpuno je proterano iz udžbenika, čak i po cenu toga da su bitne činjenice u vezi sa značenjem, nastankom ili temom određenog umetničkog dela, na taj način, prećutane. Naime, u skladu s patrijarhalnim vrednosnim sistemom koji na jasan način normira seksualno ponašanje, seksualnost, koja prelazi okvire takvog ponašanja, shvaćena je kao socijalna pretnja i obeležena kao devijantna, opscena i sl. – kategorije za koje nema mesta u udžbeniku o (lepim) umetnostima. Možda najilustrativnije, primere predstavljaju slike žena „sumnjivog“ morala: *Čas baleta* Edgara Degaa (str. 151), i *Gospođice iz Avinjona* (str. 166) Pabla Pikasa. Treba pomenuti i Fragonarovu sliku *Ljupkaška* (str. 126), koja bi trebalo da ilustruje temu „ljupke dokolice i zabave“, tako omiljenu u slikarstvu rokokoja u Francuskoj.¹² U sva tri slučaja autorka se koncentriše na analizu čisto slikovnih karakteristika pomenutih dela izbegavajući da se pozabavi njihovom temom i širom kulturološkom interpretacijom. S obzirom na to da je od samog početka opredeljena kao „apolitična“ spram umetnosti i njene socio-kulturne dimenzije, Vidosava Galović se, zapravo, dosledno pridržava metodološkog pravca koji je za udžbenik odabrala.

Prilikom prikazivanja umetnosti treće četvrtine XX

¹² Moralizirajući prizvuk prideva „ljupka“ verovatno bi trebalo da bude dovoljan da prekrije očigledan erotski naboj kojim slika odiše.

veka, autorka samo sumarno navodi pojedine umetničke pravce koji kao da se zaustavljaju na pop-artu i Novoj figuraciji, smatrajući da je, kako eksplicitno navodi na 210. strani, „revolucija moderne umetnosti [...] prestala s nadrealizmom“. Kako se, posle pop-arta, u umetnosti dogodio čitav niz, da upotrebim autorkin izraz, „revolucija“, ostaje nejasno, kao što je nerazjašnjeno i zbog čega ona odlučuje da ne prikaže i one umetničke pravce koji umnogome obeležavaju ne samo kraj prošlog, već i početak ovog veka.¹³

S tim u vezi, nimalo ne iznenađuje što je homoseksualnost u potpunosti nezastupljena u udžbeniku. Autorka nam predstavlja istoriju likovnih umetnosti koju su stvarali ne nužno aseksualni koliko pre svega heteroseksualni (implicitno: ne-homo i ne-biseksualni, kamoli transrodni, ljudi i tek poneka žena) u društvima u kojima je umetnička vizuelizacija seksualnosti bila opravdana jedino „neprikosnovenom“ potrebom za stvaranjem potomstva. Budući da seksualnost nije prepoznata kao (bitan) element u konstituisanju identiteta svih pojedinki i pojedinaca, ni umetničko stvaralaštvo nije prepoznato kao prostor u kome seksualna orijentacija treba i može da zauzima bilo kakvo mesto.

¹³ Politički angažovana feministička i gej umetnost samo su kap u moru izostavljenih dešavanja u umetnosti druge polovine XX i početka XXI veka.

Može li drugačije?

Da bi se u srednjoškolski udžbenik za istoriju umetnosti, uvrstili homofilni sadržaji, pre svega je potrebno promeniti njegov zastareli teorijski okvir. Naime, struktura i sadržaj udžbenika, koji je u trenutnoj upotrebi u srednjim školama ne ostavljaju prostor za prikazivanje homoerotskih i/ili homoseksualnih tema, ali ni za razmatranje stvaralaštva umetnika/ca homoseksualne orijentacije.

Rodna senzibilizacija jezika i sadržaja pomogla bi da se udžbenik učini manje diskriminativnim. Isto to bi učinilo i detaljnije predstavljanje umetnosti vanevropskih kultura. Vidljivost ideoloških sadržaja, iskazanih kroz likovnu umetnost, koji nisu bliski zadatom patrijarhalno-nacionalističkom okviru takođe bi morala da pronađe svoje mesto u udžbeniku. Međutim, pre svega je neophodno sprovesti redefinisavanje njegovih teorijskih postavki i postojećeg pozitivističkog istorijsko-umetničkog metoda. Jer, kako bi se u postojećem udžbeniku moglo raspravljati o temama, kao što su pederastija i odnos *εραστής/ερωμένος*, tako često ovekovečenim slikarstvom na vazama u staroj Grčkoj, homoseksualnost u srednjem veku, homoerotičnost u umetnosti renesanse i baroka (stvaralaca kao što su Leonardo, Mikelandelo i Karavađo)? U kom poglavlju bi svoje mesto našle fotografije Roberta Mejpltorpa? Šta bi bilo rečeno o japanskim estampama s otvorenim homoseksualnim prikazima snošaja žena i

muškaraca? U koji slikarski pravac spada umetnost Frida Kalo?

Preciznije govoreći, buduće/i autorke/i srednjoškolskog udžbenika za istoriju umetnosti, svakako će biti upoznati s vizuelnim i ostalim teorijama, koje su dovele do uobličavanja *nove istorije umetnosti*¹⁴ i u pitanje dovele tradicionalnu istoriju umetnosti koja predstavlja „jedan od elemenata u mreži međusobno povezanih institucija i profesija čija je sveobuhvatna funkcija da fabrikuju takvu istorijsku prošlost koja se može učiniti predmetom sistematskog posmatranja radi upotrebe u sadašnjosti“.¹⁵ To će osigurati da budući udžbenik postane ne samo politički korektniji, već i da bude otvoren prema raznim kulturološkim, verskim, i svim sociološkim, čime i seksualnim različitostima. Time bi se dostigla homo-afirmativnost ne samo na nivou tona udžbenika, već bi se njegova didaktička upotreba stavila u funkciju edukacije stanovništva u duhu ideologije inkluzivnosti, što bi opet,

¹⁴ Po rečima Branislave Anđelković, „to je samo naziv koji sumira uticaj feminizma, marksizma, strukturalizma, psihooanalize i socio-političkih ideja na disciplinu koja je bila notorna po svom konzervativnom ukusu u umetnosti i dogmatskim pristupima istraživanju“. Vidi Branislava Anđelković, *Istorija umetnosti i feminističke teorije slike* u *Uvod u feminističke teorije slike*, ur. Branislava Anđelković, Beograd, 2002. str. 9.

¹⁵ Donald Preciozi, *Art History: Making the Visible Legible* u *The Art of Art History: A Critical Anthology*, ur. Donald Preciozi, Oxford University Press, 1998. str. 13.

bilo instrumentalno u pospešivanju integrisanja potrebe za poštovanjem svih različitosti, uključujući rodne/seksualne, ali ne svodeći se samo na njih.

Preporučena literatura

Nova istorija umetnosti:

1. *The Art of Art History: A Critical Anthology*, priredio Donald Preziosi, Oxford University Press, 1998.
2. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, priredila Ljiljana Kolešnik, Centar za ženske studije, Zagreb, 1999.
3. *Uvod u feminističke teorije slike*, priredila Branislava Anđelković, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2002.
4. Whitney Chadwick, *Women, Art, and Society*, Thames and Hudson, London, 1996.

Gej/lezbejska umetnost:

1. Gilles Néret, *Homo Art*, Taschen, Köln, 2004.
2. James Smalls, *Homosexuality in Art*, New York, 2003.

Istraživanja u regionu:

1. Branislava Baranović, „Slika“ žene u udžbenicima

književnosti, IDIZ, Zagreb, 2000.

2. A. Kovačević-S. Kosić-T. Jurlina, *Rodni stereotipi u udžbenicima za osnovnu školu (I, IV, VIII razred) u Crnoj Gori*, ŽINEC-Anima, http://zinecanima.org/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=56

mr Ivana Pražić, istoričarka umetnosti. Posle stipendije grčke vlade za učenje grčkog jezika pri Aristotelovom univerzitetu u Solunu, dobija stipendiju vlade Republike Indije za magistarske studije iz oblasti istorije umetnosti, pri Bangalorskom univerzitetu u Indiji. Trenutno se nalazi na doktorskim studijama pri Indonežanskom konzorcijumu za studije religije (ICRS) Univerziteta Gađah Mada u Džogdžakarti, kao jedna od stipendistkinja Fondacije Ford.

Kristijan Ovari

**Analiza gradiva udžbenika za nastavu biologije
u srednjim školama Republike Srbije sa posebnim
osvrtnom na homoseksualnost**

Uvodna napomena

Da bismo mogli valjano da kritikujemo gradivo biologije predviđeno za srednjoškolsko obrazovanje Republike Srbije, prvo moramo razumeti problematiku biologije u nastavi.

Biologija, u osnovi, predstavlja skup naučnih disciplina, ili nauka, koje kao zajednički cilj imaju da razjasne najveću od svih misterija koje progone čovečanstvo, a to je „misterija života“. Iako se od svojih početaka mnogo razvijala i prelazila razne faze, od prostih sakupljačkih i posmatračkih, pa sve do molekularne, koju su donele nove tehnologije, najveći problem i dalje nije rešen, a to je da ni do dana današnjeg nema precizno i jasno definisan *predmet izučavanja*. Ne postoji jedinstvena definicija koja bi objedinila sve odlike života, nego mnoštvo, ponekad konfuznih, opisnih definicija, koje samo opisuju većinu karakteristika živog, ali ne daju odgovor na pitanje „Šta je život?“. Zahvaljujući nepostojanju jedinstvene definicije, proizilazi i nejasno definisan cilj predmeta biologije u sistemu školstva, pa se od nastave biologije očekuje mnogo više nego što kurs, kroz srednjoškolsko obrazovanje, pruža.

Osnovni podaci o udžbenicima

U ovom radu su analizirani sledeći udžbenici

1. Šerban, N., Cvijan, M., Jančić, R., (2005) *Biologija za I razred gimnazije i poljoprivredne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
2. Petrov, B., Kalezić, M., (2005) *Biologija za II razred gimnazije prirodno matematičkog smera i II razred poljoprivredne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
3. Petrov, B., Kalezić, M., Konjević, R., Lakušić, D., Jovanović, S., (2005) *Biologija za II razred gimnazije društveno-jezičkog smera*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
4. Petrov, B., Kalezić, M., Konjević, R., (2005) *Biologija za II razred gimnazije opšteg smera, zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd.
5. Cvijić, G., Đorđević, J., Nedeljković, N., Cvetković, D., Matić, G., Korać, A., (2005) *Biologija za III razred gimnazije društveno-jezičkog smera, zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd.
6. Cvijić, G., Đorđević, J., Nedeljković, N., (2005) *Biologija za III razred gimnazije opšteg smera*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
7. Konjević, R., Cvijić, G., Đorđević, J., Nedeljković, N., (2005) *Biologija za III razred gimnazije prirodno-*

matematičkog smera, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

8. Cvetković, D., Lakušić, D., Matić, G., Korać, A., Jovanović, S., (2005) *Biologija za IV razred gimnazije opšteg smera*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
9. Cvetković, D., Lakušić, D., Matić, G., Korać, A., Jovanović, S., (2005) *Biologija za IV razred gimnazije prirodno-matematičkog smera*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Ovi udžbenici su trenutno u upotrebi u srednjoškolskom obrazovanju Republike Srbije, u okviru nastave predmeta biologija. Broj strana im se kreće od 180 do 259. Pisani su za učenike različitih stručnih profila, različitih uzrasta i od strane različitih autora, stoga u ovom radu autor neće diskutovati o udžbenicima pojedinačno, nego samo o onim delovima gradiva, koji su relevantni za temu. Udžbenici su veoma slični po sadržaju (redosled tema, celine u koje je gradivo podeljeno itd.) i gotovo identični u formalnom pogledu, sa dosta slika priloga i objašnjenja. Udžbenici su pisani objektivno i nepristrasno, pri čemu su svi primeri neutralni, i pri čemu se autori učeniku uvek obraćaju u trećem licu.

Diskusija o programu

Sadašnji program biologije za cilj ima da upozna srednjoškolce sa osnovama sistematike, anatomije i morfo-

logije, fiziologije, genetike, evolucije i ekologije živog sveta. Iako su sve tematike, kao takve, obrađene i argumentovane vrlo solidno i prihvatljivim jezikom srednjoškolaca, u programu i dalje postoje neki nedostaci, jer postoje teme, koje nisu obrađene, a dotiču se primenjenih saznanja, koje adolescente vrlo zanimaju, a još više dotiču (kao polnost, seksualno obrazovanje i vaspitanje...), s obzirom da je od ključnog značaja da razumeju kroz šta prolaze i što to tačno društvo očekuje od njih. Posebno je pitanje da li je to posao predmeta biologije ili te teme treba da se obrađuju u okviru drugih nastavnih oblasti. Za sada većina programskog sadržaja pruža osnovna saznanja o živom svetu koja mogu da posluže kao dobra osnova za daljnja izučavanja problematike biologije, ali ne daju učeniku nikakava praktična saznanja ili veštine koje može da primeni u svakodnevnom životu.

Program nastave biologije u srednjim školama u ovakvom izdanju upoznaje adolescente sa osnovama razmnožavanja, ističući da je reprodukcija jedna od značajnih i bitnih osnovnih karakteristika života, bez toga da ulazi u bilo kakve detalje, koji bi se vezali za sociobiologiju, koja bi možda i mogla dati smisao priče reprodukcije i u praksi pokazati sve mehanizme favorizacije i selekcije genotipskih i fenotipskih osobina. Sadašnji program se ophodi prema temi reprodukcije, tako, da ona ostaje na čisto tehničkom nivou, gde se daju samo štura obrazloženja samog mehanizma oplodnje. Tema razmnožavanja posmatra se u užem smislu, pri čemu je program ograđen od bilo kakve priče o seksualnosti, ne

razgraničavajući *polnost* i *seksualnost*, ne ukazujući na to da u ljudskim zajednicama postoje i kulturološki faktori koji utiču na daljnji razvoj naše vrste, prikazujući evoluciju kao proces koji se desio i doveo do nas kao vrste, umesto da ukaže na to da ti mehanizmi i danas deluju i da se ljudsko društvo, kao i celokupna vrsta, i danas menja.

Celokupno gradivo je koncipirano na osnovu dva principa: „*od poznatog ka nepoznatom*” i „*od prostog ka složenom*”. Ovakav pristup je poprilično neutralan, i na prvi pogled stičemo utisak da program biologije nema u sebi homofobičnih elemenata, ali problem nastaje u tome što u školama ne postoji ni jedan drugi predmet u okviru koga bi se učenicima razjasnilo seksualno ponašanje kod životinja (a samim tim ni kod ljudi) niti ukazalo na to da su seksualne navike primata nastale kao posledica evolutivnog niza. (U većini slučajeva u pitanju je kulturološka evolucija koja se odigrala u proteklih nekoliko hiljada godina, i da ta transformacija društva i danas traje).

S obzirom da je celokupna koncepcija gradiva „*od poznatog ka nepoznatom*”, čitalac kreće od poznatih načina razmnožavanja i stiče utisak da su to „*normalni*” načini razmnožavanja u živom svetu, što znači da je bilo kakav kontakt seksualnog karaktera u živom svetu koji nije nalik na „*normalan*” u stvari „*nenormalan*”, što je netačno, jer svi mehanizmi u prirodi su „*normalni*”, pitanje je samo koliko su **učestali**. Ovo za sobom povlači pitanje: da li je uloga programa biologije da razjasni da se čovek kao vrsta od drugih vrsta razlikuje po tome što je svoju ekstremnu adaptivnu vrednost stekao zahvaljujući kulturnoj evolu-

ciji koja je omogućila složenost ljudskog društva (što se ogleda kroz sisteme komunikacija), ili se javlja potreba za uvođenjem nove nastavne jedinice u neki od postojećih predmeta (sociologija, psihologija, filozofija,...), ili eventualno uvođenje novog predmeta koji bi se bavio problemom interakcije između *genetskog nasleđa čovečanstva* (nagoni koje nam diktiraju geni) i *kulturnog nasleđa* (društveni faktori koji utiču na razvoj ispoljavanja genetskog nasleđa kroz naš fenotip i daljnje obrasce ponašanja). Za sada se od programa biologije očekuje da objasni i probleme sa polja sociobiologije, kao što su obrasci ponašanja u ljudskom društvu tj. uloge (*role models*), čime se program, kao takav, ne bavi.

Glavni problem u nastavi biologije jeste konzervativnost naučnih krugova, koji su veoma oprezni u izboru nastavnih jedinica, koje su osetljivije, i radije ih se ne dotiču, nego li ubacuje u već postojeće gradivo, ne ostavljajući mogućnost da se učenicima ukaže na postojeće probleme u nauci, već se stvara apsolutistička slika nauke, koja ima obrazloženje za sve i u kojoj je sve poznato i rečeno. Činjenica je da je sociobiologija kao takva relativno mlada nauka i da se rve sa problemima na koje odgovor nije u potpunosti dat, a to je „*Da li je ljudsko ponašanje posledica kulturnog ili genetskog nasleđa?*“. Na takvo pitanje vrlo je teško dati jednoznačan odgovor.

Od krucijalnog je zanačaja da se omladini kojoj su udžbenici namenjeni naznači da se ljudi ne razlikuju od ostalih vrsta samo po tome što imaju svest o svom postojanju, nego i po sposobnosti da ubrzaju svoju evolu-

ciju putem tehnološke evolucije koja je u tesnoj vezi sa sociološkom evolucijom. To ne znači da je tehnološka evolucija jednoznačni nastavak evolucije ljudi kao vrste, obzirom da smo i mi limitirani fizičkim kapacitetima vrste u prostoru i vremenu, i da ćemo stoga postojati kao biološka vrsta sve dok smo u stanju da se nosimo sa problemima.

Glavni faktor kočenja, u prihvatanju naučnog otkrića i njegovog uključenja u, već postojeći, sistem edukacije, uvek je nemogućnost ljudi, da prihvate nove činjenice i saznanja, zahvaljujući generacijski postavljenim standardima. Klasičan primer je računarska tehnologija u Republici Srbiji, gde se računari i njihove sposobnosti obrade podataka mnogo brže razvijaju, nego što smo mi građani u stanju da ih kroz institucije uvrstimo u svakodnevni život i da nam stvarno olakšaju svakodnevnicu.

Slično problemu nerazumevanja računara i nepostojanju fleksibilnosti, kod nas je još uvek prisutan još mnogo veći tabu, a to je seks. Nasuprot postojanju omladinskih organizacija kao što je JAZAS, koji propagira seksualnu edukaciju. Njihove ankete pokazuju da se uzrasna granica kada ljudi imaju svoja prva seksualna iskustva sve više pomera ka mlađim generacijama. Iako nastavni kadar oseća potrebu da se omladina mora edukovati i osloboditi postojećih predrasuda koje se vezuju za seks, on i dalje ostaje tema o kojoj se ne govori, pri čemu ne postoji komunikacija *između generacija* (vertikalno) te omladina uglavnom do razmene informacija dolazi *preko svojih vršnjaka* (horizontalan) koji su u većini slučajeva

isto toliko neupućeni i većina saznanja se temelji na vero-
vanjima.

U Republici Srbiji postoji potreba za seksualnom edukacijom omladine koja bi se sprovedila sistematski kroz institucije obrazovanja, gde bi se razjasnilo da je potreba za reprodukcijom normalna pojava u živom svetu, a da kod primata generalno ne postoje seksualni kontakti koji imaju isključivo reproduktivni karakter, nego je seksualni kontakt i u tesnoj vezi sa socijalnim statusom i položajem jedinke u grupi. Kod ljudi je problem u tome što nas još uvek pokreću nagoni i hormoni, ali smo sve-
sni da ne stupamo u seksualne odnose radi reprodukcije, nego to predstavlja i vid rasonode, što za sobom povlači veliku varijabilnost seksualnih navika i ponašanja, koje su u većini slučajeva pod kritikom crkve, pošto crkva i dalje osuđuje bilo kakve seksualne kontakte koji nemaju re-
produktivnu svrhu. Iako te navike imaju osnove u našem genetskom nasleđu način njihove realizacije u mnogome zavisi od stava društva. U istraživanju koje je sprovede-
no još četrdesetih godina XX veka Kinsi (Alfred Kinsey *Sexual Behavior in the Human Male* (1948) i *Sexual Behavior in the Human Female* (1953)), pokazao je da je oko 10% muškaraca u ljudskoj populaciji homoseksualno, a ta se cifra nasuprot mnogim kulturološkim zbivanjima do dana današnjeg nije menjala. Menjao se samo stav zaje-
dnice, u kome se činjenica da postoji homoseksualnost (koja nije seksualna devijacija nastala iz nepoznatih razlo-
ga, nego je vid ljudskog ponašanja podjednako normalno prisutan u ljudskom društvu, kao i broj levorukih ljudi) i

da je to isto toliko sloboda izbora koliko i bilo koji drugi vid nalaženja seksualnog partnera, manje ili više, prihva-
tala ili ne prihvatala. Postoji strahovanje da broj homosek-
sualaca raste u populaciji, što je tačno, ali je i normalna posledica porasta cele populacije. Međutim, procentual-
ni udeo ostaje fiksiran što ukazuje na, ali ne potkrepljuje, genetsku teoriju homoseksualnosti.

Ako posmatramo živi svet, možemo da primetimo, da se homoseksualnost ne javlja samo u ljudskim populacija-
ma, ona je prisutna i kod drugih životinjskih vrsta, (autor ovog teksta je imao prilike da do sada posmatra predsta-
vnike sisara i ptica), kao orlovi, zečevi, lavovi, mačke, psi, majmuni... Kod ženki šimpanze (*Pan troglodytes*), ona ima za ulogu uspostavljanje i učvršćivanje prijateljskih odno-
sa, dok kod nekih majmuna, može da bude potreba da se uspostavi hierarhija, ali je činjenica da se npr. kod kapu-
cinera (*Cebus apella*), ona javlja kod mladih mužjaka koji nemaju ulogu dominantnog i ne pare se sa ženkama.

Čovekov glavni problem je nemogućnost da sebe svr-
sta u životinjsku vrstu, koju isto tako pokreću hormonal-
ni regulatori i razni nagoni, kao i bilo koju drugu vrstu. Ljudi imaju potrebu da vide sebe kao nešto više, kao nešto božanskog porekla, a ne kao organizme koji se razlikuju od ostalih recentnih vrsta, samo u tome što smo mi kroz sistem edukacije razvili dobar sistem prenošenja iskustava i kao takvi smo u mogućnosti da protivrečimo nagonima u cilju sticanja društvenog priznanja ili materijalne koristi. S obzirom, da nemaju sve jedinke isti sistem vrednosti, u okviru istog društva, uvek postoji i razlika u vrednovanju

prioriteta, pa samim tim neki ljudi, ipak, biraju da prate ono što im nalažu nagoni.

Eksperimenti na životinjama ukazuju, da ukoliko jedinka ne nauči šta je osnovni izvor njene hrane, tada neće loviti svoj prirodni plen (Tucić, N. (2003)), kao što, na primer, mačići koji nemaju prilike da vide majku u lovu, u velikom procentu neće biti zainteresovani za lov na glodare, ili kao što ptice koje su uzgajane od strane ljudi, naknadno ljude prepoznaju kao svoje seksualne partnere i nisu u stanju da ostvare nikakav kontakt sa drugim pripadnicima svoje vrste. Ali nagon za razmnožavanjem je mnogo jači i bez obzira na to šta je životinja naučena, ona će pokušati svoj nagon da realizuje kako god ume, npr. eksperimentalni pacovi mogu da prevaziđu mnogo veće barijere radi parenja, nego radi hrane.

Kod životinja, homoseksualnost u zajednici, dovodi do sticanja lične koristi i, na kratke staze, donosi dobrobit jedinke, iako na duže staze može da onemogućiti da se geni jedinke priključe genofondu populacije. To znači da mužjaci, koji odluče da se ne bore oko ženki, imaju ličnu korist, jer ne ulaze u konflikte u okviru grupe, što kod lavova, na primer, omogućava da alfa mužjak ima i pratioce koji se neće pariti sa ženkama, ali će povećati efikasnost odbrane teritorije. U ovom slučaju postavlja se glavno pitanje, a to je – ako je homoseksualnost genetski predispozicionirana, a homoseksualci kao takvi ne učestvuju u prenosu gena na potomstvo – kako to da se kroz istoriju ipak javljaju sa stabilnih 10% učešća u populaciji?

Postoje razne teorije od kojih npr. Hačinson (Hutchin-

son, G. E. (1959)) smatra da je homoseksualnost vezana za neke od genetskih činilaca koji, ako se javu u *heterozigotnom stanju* (imaju gen u jednom setu hromozoma nasleđen samo od jednog roditelja), daju jedinkama prednosti na polju telesnog razvoja, preimućstvo u fizičkoj kondiciji. Međutim, postoji i negativna selekcija u tom genetskom kontekstu – ako se javi u *homozigotnom stanju* (gen se javlja na oba seta hromozoma nasleđenih i od oca i od majke) tada se ispoljava u privlačnosti ka sopstvenom polu što dovodi do toga da jedinka ne ostavlja za sobom veliki broj potomaka. U periodu ranih ljudskih zajednica celo pleme imalo je korist, jer takve jedinke, budući da nisu imale obaveze prema potomstvu (jer ga nisu imale), mogle su da uzmu aktivnu ulogu u lovu ili kasnije u ključnim ulogama (videti više o berdašima i šamanima). Ova, kao i mnoge novije teorije, ukazuje na to da je homoseksualnost genetski predispozicionirana, na šta ukazuje i procentualna stagnacija u okviru ljudskih zajednica.

U svakom slučaju, edukativni sistem, kao takav, igra ključnu ulogu u socijalizaciji adolescenata, prihvatanju društvenih normativa i etičkih vrednosti, dajući im osnovna saznanja u svetu koji ih okružuje, uvodeći ih u svet odraslih i učeći ih raznim ulogama polova, ili obrascima ponašanja, što ne znači da edukativni sistem, kao takav, formira polnost učenika, niti da može da utiče u velikoj meri na istu, nego da je u stanju da ukaže na raznolikost, kako u živom svetu, tako i ljudskom društvu i olakša socijalizaciju svih, i ne samo seksualnih, grupa, koje su manjinske na neki način u odnosu na tadašnji sociološki

ili biološki trend. Osim toga od ključnog je značaja da se ukaže na to da je celokupna sistematika veštačka, samim tim podela na prirodno i neprirodno je besmislena, prosto postoje obrasci ponašanja koje karakterišu biologiju neke vrste, a postoje obrasci ponašanja koji nisu svojstveni, ili su, čak posve, strani nekoj vrsti. Shodno tome, kada u živom svetu postoji preko 50 različitih polova, suvislo je govoriti o bipolarnoj podeli celog sveta. Ali to su problemi koji su posledica socioloških zbivanja.

Zaključak

Od davnina, ljudi se susreću sa nepoznatim stvarima, koje nisu u stanju da objasne, a u nama postoji urođeni strah od nepoznatog, ali kao vrsta, poput bilo koje druge osobine, i to smo u stanju da premostimo putem evolucije društva i njegovih normativa, koja je moguća samo na osnovu evolucije školstva.

Ne postoji jasna definicija koji predmet bi trebalo da ima za ulogu da adolescente, kao najranjiviju kategoriju po pitanju seksualnog ponašanja, edukuje i da im ukaže na seksualno vaspitanje, kao i toleranciju prema slobodi izbora, bez obzira na pol, rod, veru, ili bilo šta drugo...

Biologija kao nauka, najbliža je temi seksa, budući da je razmnožavanje u domenu gradiva biologije za srednje škole. Međutim, ona se bavi razmnožavanjem u užem smislu, i kao takva ne ulazi u problematiku sociobiologije koja se bavi problemima sukoba našeg genetskog sa društvenim nasleđem, a kao takva daje sve neophodne elemente za razumevanje društvenih normativa i bioloških

nagona ljudske vrste.

Iako u udžbeniku za III razred gimnazije društveno-jezičkog smera, kao i u udžbenicima za IV razred gimnazije opšteg i prirodno-matematičkog smera u poglavlju „Nasleđivanje bioloških osobina” postoji potpoglavlje **geni i ponašanje** gde bi se moglo diskutovati o uticaju gena na seksualno ponašanje, tu su date samo marginalne napomene na šta sve geni mogu da utiču, ali su se autori ogradili činjenicom da:

„Promišljen i adekvatan pristup je naročito važan kad se postavi pitanje uticaja nasleđa i sredine... koje su skopčane s nizom socijalnih, političkih i pravnih problema.”

U gore navedenim knjigama, u okviru poglavlja „Evoluciona biologija”, postoji i potpoglavlje **Evolucija čoveka**, gde bi se moglo ubaciti poglavlje o sociobiologiji, nauci nastaloj hibridizacijom biologije i sociologije, koja za cilj ima da proučava biološke osnove društvenih događaja, obrazaca ponašanja, formiranja trendova... jednom rečju pokušava da primeni znanja populacione biologije i sociologije na društveno uređenje ne samo ljudi, nego i svih vrsta. Na taj način bi se brojna društvena zbivanja, posmatrala pod prizmom biologije kao nauke, sa hladnog, objektivnog naučnog aspekta, iako autor ovog teksta upozorava da takve stvari treba uraditi pažljivo i planski, kako bi se izbeglo spekulisanje i manevarisanje udžbenicima, s obzirom da omladina ima tendenciju da sve prihvata „zdravo za gotovo” i da je nastavnikovo tumačenje gradiva bitan

faktor u nastavi. Na tom mestu moguće je uključiti teme koje se direktno ili indirektno bave homoseksualnošću kao prirodnom pojavom, ali i posledicom kulturne evolucije.

Takođe, uvođenje primera homoseksualnog odnosa kod životinja razbilo bi jednu od ključnih predrasuda da su ovakvi odnosi svojstveni isključivo ljudima i da su posledica „izopačenja” prirode.

Program nastave biologije, u srednjim školama, u ovakvom izdanju, upoznaće adolescente sa osnovama života, ali ne daje praktična saznanja, koja bi bila od značaja za razumevanje našeg ponašanja, što je u datom trenutku od kritičnog značaja da omladina prihvati diverzitet ljudskih ponašanja i potreba, kao i činjenicu da su manjinske grupe postojale i da će postojati nezavisno od društvene selekcije. Bez suštinskog razumevanja različitosti i potrebe za postojanjem različitosti u okviru ljudskih populacija, ne mogu se postaviti temelji zdrave homoseksualne subkulture, niti se mogu postaviti temelji demokratskog i tolerantnog društva.

Literatura

1. Hutchinson, G., E., (1959) *A speculative consideration of certain possible forms of sexual selection in man*, American naturalist, 93 (869): 81-91.
2. Kinsey, A., (1948/1998) *Sexual Behavior in the Human Male*, Philadelphia: W.B. Saunders; Bloomington, IN: Indiana U. Press.

3. Kinsey, A., (1953/1998) *Sexual Behavior in the Human Female*, Philadelphia: W.B. Saunders; Bloomington, IN: Indiana U. Press.
4. Wilson, O., E., (1975) *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
5. Tucić, N., (2003) *Evoluciona biologija, II dopunjeno izmenjeno izdanje*, poglavlje X, NNK, Beograd.

Kristijan Ovari, biolog, bivši rukovodilac programa biologije u Istraživačkoj stanici Petnica. Organizovao preko 38 različitih seminara za oko 800 polaznika, brojne terenske kampove, a učesnik je i više terenskih istraživačkih akcija. Saradnik prihvatilišta za divlje životinje u okviru ZOO Palić. Oblasti interesovanja: zoologija i ekologija životinja.

Jelena Zulević

Tretman homoseksualnosti u udžbenicima psihologije za srednju školu

1. Uvod

Tretman homoseksualnosti u udžbenicima psihologije ima poseban značaj, jer je upravo psihologija oblast od koje mnogi očekuju odgovore na pitanja vezana za ovu temu.

Dosta dugo je homoseksualnost bila patologizovana (pa su traženi njeni uzroci), a zatim analizirana kroz kontinuum «normalnosti – patologije», te je nametnuti kontekst mentalnog zdravlja uslovio i njeno vezivanje za oblast medicine i psihologije.

Očekivanja koja se postavljaju pred novu oblast sa kojom se učenici srednjih škola sreću jesu i odgovori na neka važna pitanja i dileme pred kojima se nalaze. Kako su oni u periodu adolescencije u kome upravo razvoj seksualnosti (pa i pitanja vezana za seksualnu orijentaciju) dobijaju poseban značaj, a razvoj formalnog mišljenja vodi ka pojačanom interesu za aktuelne društveno-političke teme, kontakt sa novim predmetom – psihologijom, otvara put za davanje novih, aktuelnih informacija i odgovora, kao i razjašnjavanje bar nekih dilema kada je ova tema u pitanju.

Udžbenici, naravno, ne mogu da ponude sve odgovore. Njihova funkcija jeste da učenike upoznaju sa najosnovnijim pojmovima i metodologijom pojedinih oblasti (da na donekle pojednostavljen način prikažu aktuelno stanje određene nauke). To znači da oni svojom formom i sadržajem treba da odgovaraju uzrasnim karakteristikama učenika, da sadrže novija, aktuelna saznanja do kojih se došlo, ali i da ukažu na postojanje neslaganja u vezi nekih tema i time ih motivišu na dalje samostalno istraživanje.

U analizi koja sledi, biće korišćeni svi udžbenici psihologije (ukupno: četiri) za srednje škole i gimnazije koji su trenutno u upotrebi u našoj zemlji. Fokus analize će biti samo oni delovi udžbenika/gradiva za koje smatram da su povezani sa temom seksualnosti i istopolne seksualne orijentacije.

Iako bi se zanimljivi radovi mogli napisati i o drugim karakteristikama udžbenika (primerenost izlaganja uzrastu/predznanjima/interesovanjima učenika...) osvrt na njih će izostati u ovom radu.

2. Osnovni podaci o udžbenicima

Tabela 1: Udžbenici koji su korišćeni u ovoj analizi

Autor	Naslov knjige	Za učenike... razreda	Mesto i godina izdanja	Izdavač
Havelka	Psihologija za učenike medicinskih škola	II, III	Beograd, 2004	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Rot, Radonjić	Psihologija za učenike gimnazije	II	Beograd, 2005	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Hrnjica, Panić, Radoš, Krešić	Psihologija za srednje umetničke škole	II,III	Beograd, 2005	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Kuzmanović, Štajnberger	Psihologija za učenike trgovinske, ugostiteljske i škole za lične usluge	III, IV	Beograd, 2003	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Pisani za učenike različitih stručnih profila, različitih uzrasta i od strane različitih autora, vrlo je upečatljivo da su ova četiri udžbenika veoma slična po sadržaju (redosled tema, akcentovanje pojedinih tema, celine u koje je gradivo podeljeno...) i gotovo identična u formalnom smislu (malo slika, svaku lekciju slede uglavnom pitanja

reproduktivnog tipa...). Jedino udžbenik psihologije za učenike srednjih umetničkih škola donekle odstupa od ostalih, nešto više po sadržaju, nego po formalnim karakteristikama.¹

U ostalim udžbenicima je prilagođavanje gradiva specifičnostima određenog stručnog profila minimalno. Iako sadrže neke pokušaje prilagođavanja gradiva (npr. lekcija «Uzajamnost opažanja pacijenta i zdravstvenog radnika» u udžbeniku za medicinske škole), to su više izuzeci, nego sistematski razrađene adaptacije. To naročito dolazi do izražaja u delovima udžbenika koji se bave temama koje su od izuzetnog značaja za određeni profil.

Na primer, kada se obrađuje tema predrasuda u istom udžbeniku (za medicinske škole), umesto da se iskoriste primeri koji su medicinskim radnicima bliži i sa kojima će se najčešće susretati kao što su predrasude prema HIV+, osobama sa invaliditetom, sa nekim hroničnim bolestima (epilepsija, dijabetes i sl.), osobama prekomerne težine, starijim osobama ili osobama drugačije seksualne orijentacije, koriste se potpuno neutralni i uopšteni primeri («...predrasude prema nacionalnim, etničkim, manjinskim grupama», Havelka 2004).

Ova «neutralnost» udžbenika, koja se sastoji u pokušaju

¹ Tako se u udžbeniku psihologije za učenike umetničkih škola pored opšteg dela koji je veoma sličan ostalim udžbenicima, nalaze i poglavlja o psihologiji muzike, psihologiji stvaralaštva i psihologiji umetničke igre.

da se predstave naučne činjenice iz oblasti psihologije na jedan nepristrasan, objektivan način, bez uplitanja ikakvih vrednosnih opredeljenja, je dominantna u svim aktuelnim udžbenicima.

S jedne strane, to je verovatno posledica potrebe da se psihologija izjednači sa ostalim naukama i prikaže kao egzaktna naučna disciplina slična fizici i matematici. S obzirom da joj mnogi odriču pravo da se smatra naukom (ili, bar, prirodnom naukom, što je mnogim akademskim psiholozima posebno važno), nije neobično što je odabran pristup koji naglašava neutralno prikazivanje podataka i apstraktne primere koji nisu zasićeni različitim društveno-političkim vrednostima.

S druge strane, izgleda da je potreba za naglašenom naučnom neutralnošću posledica straha od ponavljanja situacije iz perioda samoupravnog socijalizma kada su udžbenici bili preplavljeni različitim ideološkim sadržajima.

To se može najbolje videti u Etičkom kodeksu psihologa Srbije,² usvojenom 2000. godine, u kome se neobično velika pažnja posvećuje predupređivanju svakog mogućeg ideološkog upliva u domen psihološke nauke i rad samih psihologa. Tako se kao jedna od važnih funkcija kodeksa navodi i funkcija dezideologizacije: «...time što su izbačeni svi ideološki sadržaji samoupravnog marksizma, ali i time što su u novi Kodeks uneti članovi koji eksplicitno sadrže zaštitu struke od

² Celokupan sadržaj Kodeksa etike dostupan na sajtu Društva psihologa Srbije, na sledećoj adresi: www.dps.org.yu

ideoloških nanosa» (Mirić, 2003).³

Ova nastojanja ka naglašenoj neutralnosti će se, međutim, pokazati problematičnim iz dva razloga. Prvi problem se može naslutiti kada se prouči dokument Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije pod nazivom «Kvalitetno obrazovanje za sve – put ka razvijenijem društvu» o reformi obrazovanja u Republici Srbiji.⁴ U njemu se kao jedan od tri specifična cilja reformisanog obrazovanja navodi «**Razvoj sistema vrednosti koji uvažava različitost**⁵ i poštuje pravičnost, **ljudska prava**, kao i druge najvrednije elemente nacionalne tradicije», dok se kao dva od tri cilja reforme obrazovnog sistema navode «modernizacija ili reorganizacija školskog sistema kao suštinska podrška **razvoju demokratije**⁶ u zemlji» i «modernizacija ili reorganizacija školskog sistema kao suštinsku podršku budućoj **evropskoj integraciji** zemlje». Ne ulazeći u diskusiju o tome gde je granica između nametanja određenih ideoloških sadržaja i promovisanja nekih načela inherentnih ideji obrazovne funkcije škole, postavlja se pitanje kako uskladiti ove težnje.

³ Mirić, J. (2003): *Tumačenje kodeksa etike*, Društvo psihologa Srbije, Beograd.

⁴ Dokument dostupan na srpskom i engleskom jeziku, u PDF formatu, na sledećoj adresi: <http://www.see-educoop.net>

⁵ Podvukla autorka.

⁶ Podvukli autori dokumenta.

Drugi problem nastaje iz sukoba težnje da gradivo prati razvoj naučne misli i ideje o neutralnosti nauke. Naime, već dosta dugo su, pored pozitivističkih shvatanja nauke kao neutralne i objektivne, popularna i neka novija shvatanja nauke (tzv. «nova paradigma») koja ozbiljno dovode u pitanje mogućnosti neutralnog posmatranja i registrovanja činjenica.⁷ Stoga, autori udžbenika, prikazujući

⁷ «Nova paradigma» – dugo preovlađujuće (pozitivističko) shvatanje nauke po kome postoji «samo jedan, apsolutan i stvaran poredak između stvari u svetu», a zadatak nauke je da otkrije taj poredak (koji je nezavisan od samog procesa saznavanja) poslednjih je godina izloženo ozbiljnoj kritici sa stanovišta postmoderne filozofije nauke koja nudi tzv. «novu paradigmu» koja se sažeto može opisati kao stanovište po kome ne postoji jedan, stvaran poredak već «pluralizam referentnih okvira na osnovu kojih je moguće govoriti o poretku stvari u svetu», te se ne može o njima govoriti nezavisno od procesa saznanja. Nauka ne može da kaže ništa o svetu van referentnih okvira koje smo proizveli, a oni nisu odraz spoljašnjeg poretka već proishod nastojanja ljudi da što bolje osmisle svoje postojanje, te se mogućnost «naučne objektivnosti» dovodi u pitanje. (Stojnov, D., Ristić, Ž. (2001): *Granice: svojstva objekata ili tvorevine uma*, u: *Odabrani radovi iz psihologije ličnosti*, Udruženje konstruktivista Srbije, Beograd).

Dotadnja objašnjena o «novoj paradigmi», posebno u oblasti psihologije, se mogu pronaći u: Ber, V. (2001): *Socijalni konstrukcionizam*, Zepter, Beograd, zatim Stojnov, D. (2003): *Psihologija ličnih konstrukata*, Zepter, Beograd, kao i Stojnov, D. (2005): *Od psihologije ličnosti ka psihologiji osoba*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.

naučne činjenice kao nepromenljivi plod nepristrasnog i objektivnog posmatranja stvarnosti, zanemaruju noviju naučnu misao znanovanu na postmodernoj filozofiji nauke, ali i propuštaju priliku da na ilustrativan način približe ideje demokratije i poštovanja ljudskih prava, kroz svoje udžbenike.

Ova analiza će, kao i preporuke na kraju, uzeti u obzir i jedan i drugi problem.

3. Tretman tema seksualnosti i istopolne orijentacije u udžbenicima

Postoji mnogo nivoa kroz koje se reflektuju ove teme. Bez pretenzija da ova analiza bude potpuno sveobuhvatna, biće obrađeno nekoliko tema koje smatram najznačajnijim. Svi ovi nivoi, bilo da implicitno daju određeni kontekst i prenose određene poruke kroz skriveni kurikulum, bilo kroz eksplicitno bavljenje ovim temama, utiču na konačan ishod – sliku sa kojom učenici odlaze nakon odslušanog predmeta *psihologija*.

3.1. Opšti kontekst u kome su obrađene teme

- *Pozitivističko predstavljanje nauke*

Kao što je napred već opisano, u svim analiziranim udžbenicima prevladava pozitivističko predstavljanje nauke. Ukratko, ono podrazumeva da nauka treba da teži

otkrivanju sveta i u stanju je to da uradi putem objektivnog i nepristrasnog posmatranja činjenica i zaključivanja na osnovu njih. Stoga je zadatak naučnika da isključi svoje vrednosti i što neutralnije prouči probleme kojima se bavi, a zatim ih precizno predstavi javnosti. Pretpostavka je, da kada se dodje do dovoljno velikog broja podataka o pojedinačnim problemima, na kraju ćemo imati uvid u celokupnu sliku – *stvarnost kakva zaista jeste*.

Ovo kratko, te nužno i pojednostavljeno predstavljanje pozitivističkog shvatanja nauke nije spomenuto radi pokretanja debate o tome da li je opravdano ili ne. Nesumnjivo je da postoje novija shvatanja koja ga dovode u pitanje, a to se iz udžbenika ne može videti. Štaviše, tamo su mnoge stvari prikazane kao naučne činjenice iz kojih čitalac može steći utisak da o tome postoji konsenzus među ekspertima, što često nije slučaj (npr. značaj ranog iskustva, uzroci neuroza, mehanizmi odbrane...).

Jasno je da bi detaljno prikazivanje svih nerešenih dilema u oblasti psihologije daleko prevazišlo ciljeve udžbenika za srednje škole. Međutim, ovakvo predstavljanje gradiva navodi učenike da stvore pogrešnu sliku o odgovorima koje psihologija može da ponudi. Umesto da ponude različita shvatanja, načine na koji se pristup problemima menjao (posebno kad su u pitanju poremećaji), a akcenat stavi na oblasti o kojima se daleko više zna (kao što su uticaj svakodnevnog stresa – sa kojim se, između ostalog, suočavaju diskriminisanе grupe, na zdravlje), puno prostora se posvećuje oblastima koje se obrađuju u

okviru drugih nauka (npr. građa i funkcionisanje nervnog sistema).

Dalje, isto kao što se govori o građi neurona i mozga, kasnije se predstavljaju mehanizmi odbrane (Rot, Radonjić, 2005) kao utvrđena naučna činjenica bez pomena da se o njima može govoriti samo u teorijskom okviru psihoanalize (koja je samo jedna od postojećih teorija).

Kako je u društvenim naukama često neizbežno uplitanje različitih vrednosti i društvenih shvatanja određenog vremena, umesto da na to ukažu, ovi udžbenici, stvarajući sliku o psihologiji kao objektivnoj nauci u kojoj se barata nedvosmisleno utvrđenim i prihvaćenim činjenicama oko kojih postoji konsenzus, zapravo mogu predstavljati potkrepljenje starijim, napuštenim vrednostima koje propagiraju neki nastavnici ili autori udžbenika.

Tako se, na primer, navodi «Stoga se, porodica koja ne funkcioniše uspešno (...), razvod, ...) javlja kao značajan izvor teškoća u razvoju ličnosti» (Hrnjica i sar, 2005). Ovo ne samo da nije stvar oko koje se eksperti za mentalno zdravlje slažu, nego je i pomalo neobazrivo implicirati da će razvod predstavljati teškoću u razvoju ličnosti, a da se to ne obrazloži detaljnije.

Izjednačavanje partnerskih veza sa heteroseksualnim vezama i porodice sa tradicionalnom porodicom (dva roditelja i deca) može sugerisati učenicima da je utvrđeno i da postoji slaganje među ekspertima da je takva veza/podrođica najbolja, posebno kad se spominje u kontekstu njene važnosti za psihičko zdravlje i blagostanje pojedinca.

- *Tradicionalne norme*

Implicitna ugrađenost tradicionalnih normi kada su u pitanju partnerske veze, porodični odnosi, muško-ženske uloge predstavlja vrlo snažnu poruku skrivenog kurikulu-ma.

Na primer, kada govori o težem položaju žene koja nastoji da izgradi karijeru, od položaja muškarca, autor navodi i ovo: «Od nje svi, *pa i ona sama*,⁸ očekuju da se uda, bude dobra supruga, domaćica i majka» (Havelka, 2004). Iz ovoga se ne može videti da li je to opravdano ili ne. Lako se može shvatiti da je ona u težem položaju zato što su ta očekivanja opravdana, kao i to da se od nje, implicitno, očekuje da želi da se uda i bude dobra supruga.

Pored toga što ovakvi primeri mogu sugerisati da je to nešto što je opšte prihvaćeno u psihologiji, takođe mogu sugerisati i da je, zbog toga, najbolje.

U savremenijoj psihološkoj literaturi se daleko veća pažnja posvećuje tome kako prihvatanje tradicionalnih normi može otežati prilagođavanje, kako očekivanja sredine mogu prouzrokovati stres, kako se formiraju polni i rodni identitet, koje nove forme porodica postoje, kao i pitanja seksualne orijentacije, njenog formiranja itd.

Slika koja se dobija iz naših udžbenika liči na društvo od pre nekoliko decenija, jer se iz njih ni ne naslućuje postojanje nove, drugačije problematike i novih pristupa

⁸ Podvukla autorka.

problemu (oblast seksualnosti koja obuhvata, ali je daleko šira od seksualne orijentacije, zatim polno-rodnog identiteta, alternativnih oblika porodice, feministička shvatanja polnih uloga itd.)

- *Siromaštvo konkretnih primera*

Kada se obrađuje problematika stereotipa i predrasuda, često se navode uopšteni primeri «etnički stereotipi» ili «predrasude prema manjinskim grupama». Autori su, prikazujući na ovaj način, verovatno želeli da predstavite materiju na dovoljno apstraktnom nivou kako bi svako mogao da je primeni na pojedinačne slučajeve, jer je nemoguće spomenuti sve manjinske/marginalizovane grupe. Međutim, predstavljena na ovaj način, materija se ne približava učenicima.

Verovatno bi se svako od njih složio da ne treba diskriminisati manjinske grupe, ali kada bi im bilo postavljeno pitanje o tome da li bi delili klupu sa osobom koja je HIV+, i oni to odbili, verovatno to ne bi prepoznali kao diskriminaciju. Kada su u pitanju drugačije seksualne orijentacije, mnogi kada kažu da ih ne treba diskriminisati, zapravo misle da ih treba zaštititi od fizičkog nasilja na ulici, ali ne shvataju da je uskraćivanje prava na brak takođe vid diskriminacije.

Kako je jedan od ciljeva obrazovanja upoznavanje sa ljudskim pravima i demokratskim načelima, neophodno je obučiti učenike da prepoznaju diskriminaciju tamo gde

se ona najčešće događa. Iako se slažem da etničke i nacionalne predrasude jesu česte, daleko ređe se viđa da neko bude izložen čestom nasilju ili mu bude uskraćeno pravo na školovanje, zato što je Englez. Pored toga što je neophodno navesti grupe prema kojima su predrasude najčešće u našoj sredini, treba navesti i kontekste u kojima one utiču na ponašanje. Dok će se većina složiti da je generalno loše diskriminisati ljude, manji broj će prepoznati diskriminaciju u odbijanju braka sa Romima.

Drugo, nigde se ne može pronaći opis toga kako stereotipi i predrasude utiču na grupe prema kojima su usmereni: kako se, na primer, zbog stereotipa različito vaspitavaju dečaci i devojčice, pa muškarci uče da potiskuju osećanja, a žene uče da veliki deo vremena treba da posvete spremanju kuće, pa ih takve stvari kasnije ograničavaju u aktualizaciji svojih potencijala u punoj meri. Ili kako gej osobe uče da su «manje vredne» i «neprirodne», te bivaju odbačene i izolovane, pa se zbog toga suočavaju sa problemima depresije. Ili kako se Romi svaki dan suočavaju sa strahom da će biti napadnuti, otpušteni, vređani, pa često svakodnevno žive sa ogromnom količinom stresa.

Diskriminacija, jedan tako uopšten i neutralan pojam, bi se mogao objasniti kroz strah, izolaciju, stres, depresiju, usamljenost, odbačenost, pretnje, nasilje i onda bi bilo mnogo jasnije šta ona podrazumeva, gde se može javiti i zašto je toliko loša.

Kako su udžbenici namenjeni profilima u kojima su

različiti oblici diskriminacije mogući i dešavaju se, kao što su uslužne delatnosti i medicina, ovo bogatsvo primera bi, preko veće verovatnoće uticaja na ponašanje, daleko više ispunilo cilj obrazovanja za demokratiju.

- *Kulturna pristrasnost*

Ovim pojmom želim da opišem mnoštvo primera koji ukazuju na to da autori, pišući udžbenike, kao da su imali utisak da se obraćaju isključivo pripadnicima iste grupe kojoj i sami pripadaju, kao i da upotreba određenih termina implicira superiorno posmatranje sopstvene kulture.

Naime, upotreba termina kao što su «primitivne zajednice» (Hrnjica i sar, 2005) iako donedavno uobičajena u stručnoj literaturi, sve se češće napušta zbog toga što implicira shvatanje svoje kulture kao superiorne u odnosu na neke «zaostale» ljude i njihovu «primitivnu kulturu». Ideja o tome da postojimo *mi* koji smo superiorni i imamo znanje i *oni* koji ne znaju i treba ih naučiti (u bilo kom smislu) je vrlo opasna, jer može opravdati pokušaje nametanja, pokoravanja pod geslom civilizovanja i pomaganja. Najaktuelniji primer su «razvijene» države koje nasilno «pomazu nerazvijenim» da se demokratizuju i razviju. Sama ideja da su naša znanja, kultura i naše viđenje sveta bolje i vrednije od tuđeg je vrlo potcenjivačka i učenici će kroz to teško naučiti da poštuju različitost. Umesto da se naglašava da se «zna šta su prave vrednosti» (Hrnjica i sar, 2005) i govori o «primitivnim kulturama», trebalo bi više naglasiti vrednosti i doprinose različitih kultura za razvoj

umetnosti ili naučne misli (kada se obrađuje kreativnost), ili značaj i nužnost prihvatanja i poštovanja različitosti (kada se govori o međuljudskim odnosima i saradnji).

3.2 Direktan i indirektan tretman homoseksualnosti

U udžbeniku psihologije za *gimnazije*, homoseksualnost se spominje na svega dva mesta. Prvo, kada se govori o poremećajima u funkcionisanju žlezda: «Poremećen odnos androgena i estrogena... stvara predispozicije za odstupanje od seksualnog ponašanja koje je normalno za pripadnike jednog, odnosno drugog pola (homoseksualno umesto heteroseksualnog). (Rot, Radonjić, 2005, str. 27)

Ovo objašnjenje je problematično iz više razloga.

Prvo, ono je nepotpuno. U svakom novijem izvoru se može pročitati podatak da je shvatanje o isključivom uticaju poremećenog odnosa hormona na seksualnu orijentaciju jedno od starijih objašnjenja, a da danas postoji čitavo mnoštvo bioloških teorija homoseksualnosti od kojih ni jedna nije opšte prihvaćena.

Brojna istraživanja su pokazala da je seksualna orijentacija uslovljena velikim brojem činilaca i njihovim složenim interakcijama, te da se teško može govoriti o tome šta je

uslovalo nečiju seksualnu orijentaciju.

Moguće je, čak, da autori mešaju homoseksualnost sa transseksualnošću odn. transrodnošću.⁹ Naime, rani poremećaj hormona zaista može dovesti do ponašanja karakterističnog za «suprotan» pol. Međutim, osoba koja se ponaša/oblači na način koji se tradicionalno pripisuje osobama drugog pola (npr. muškarac koji oblači suknje) ne mora uopšte biti homoseksualna. Postoji nekoliko kategorija u koja se neka od ovih ponašanja mogu svrstati (travestizam, transsekualnost) i nijedno od njih ne mora uključiti homoseksualan izbor partnera.¹⁰ Moguće je da

⁹ **Transseksualne osobe**, osobe koje žele/nameravaju ili su već promenile svoj biološki pol, koje su fizički modifikovale svoje telo (hormonski i/ili operativno) kako bi uskladile svoj «biološki» pol sa rodnim identitetom.

Transrodne osobe, termin koji opisuje sve one koji poseduju rodne identitete, izražavanje ili ponašanje koji se tradicionalno ne dovode u vezu sa njihovim polom i/ili tradicionalnim poimanjem rodnih uloga. Kod njih ne postoji želja za fizičkom (operativnom) modifikacijom tela.

Travestiti (ili transvestiti) termin je koji se odnosi na osobe koje oblače odeću suprotnog pola (npr. kao vid postizanja seksualnog zadovoljstva). Termin transrodnosti je nadređeniji i granice razlikovanja poslednja dva su dosta fluidne, jer je transrodnost noviji termin čije je tačno značenje još uvek u formiranju.

¹⁰ Neki podaci o seksualnoj orijentaciji osoba koje žele da promene pol se mogu pronaći u: Međunarodno udruženje za rodnu disforiju «Harry Benjamin»: Standardi pomoći za poremećaje rodnog identiteta, Gayten-LGBT, Beograd, 2006.

autori izjednačavaju i/ili mešaju različite kategorije i pojave čime dovode čitaoce u zabludu.

Drugo, pitanje seksualne orijentacije kao važnog dela ličnog identiteta se, kroz ovaj primer, predstavlja previše pojednostavljeno i esencijalistički. Pogrešno se može steći utisak da su samo hormoni odgovorni za seksualno ponašanje i orijentaciju, a ne spominju se brojni drugi faktori koji tek u složenoj međusobnoj interakciji mogu imati uticaja (rani uticaji, sredina, aktivnost same jedinice, drugi biološki faktori itd.) na formiranje seksualnog identiteta.

Treće, ovom rečenicom se patologizuje homoseksualnost. «*Poremećen odnos hormona*» govori o stanju koje odstupa od zdravlja; zatim «*odstupanje...* od ponašanja koje je *normalno* za pripadnike jednog pola...» direktno navodi na zaključak da postoji nešto što se smatra normalnim ponašanjem svakog pola, a da homoseksualno ponašanje to nije. Pored toga što je ovo netačno, jer je homoseksualnost izbačena kao kategorija iz svih relevantnih klasifikacija psihičkih poremećaja (iz DSM – 1974, iz ICD – 1991. godine) ovo se može smatrati i direktnim propagiranjem negativnih predrasuda. S jedne strane, moguće je da autori nisu bili obavešteni o novijim saznanjima o ovoj temi te nenamerno izneli netačan podatak, dok je sa druge strane moguće da su namerno izneli svoj stav o tome da homoseksualnost ipak jeste poremećaj, ali to nisu jasno naglasili. I u jednom i u drugom slučaju (nepoznavanje novijih podataka ili iznošenje sopstvenog stava kao činjenice) se

radi o donekle neobazrivom postupanju prema čitaocima i korisnicima udžbenika.

Na drugom mestu, kada se govori o uticaju kulture na izražavanje seksualnog nagona, tretman homoseksualnosti se čini drastično drugačijim u odnosu na prvi pomenuti primer: «U toku XX veka... došlo je do ogromnog razvoja seksualnih sloboda. Izmenjen je i odnos prema homoseksualnosti. Jednom rečju, to više nije samo nagon za produženjem vrste, seks je postao jedan od izvora čovekovih zadovoljstava» (Rot, Radonjić, 2005, str. 164).

Čini se da je sve što je zamerano prvom primeru, ispravljeno u ovom drugom. Govori se uticaju kulture na izražavanje seksualnog nagona čime se naglašava da on nije samo u vezi sa biološkim korenima. Dalje, naglašava se da funkcija seksualnosti za čoveka prevazilazi funkciju produženja vrste. Iako ne kaže eksplicitno, može se naslutiti da je promena odnosa prema homoseksualnosti išla u pravcu većeg prihvatanja, što je odvaja od pitanja *normalno-patološko* i pomera u sferu društvenih normi i shvatanja. Ovo sve pokazuje poznavanje i uvažavanje novijih teorijskih shvatanja, kao i empirijskih podataka.

Ono što je problematično je to što je ovaj primer kontradiktoran sa prethodnim (u kome se homoseksualnost tretira kao patologija), kao i to što je samo objašnjenje vrlo siromašno.

Tema koja u novijim udžbenicima zauzima čitava poglavlja, koliko zbog svoje važnosti za individualni razvoj i njene posebne aktuelnosti za period adolescencije u

kome su učenici kojima je udžbenik namenjen, tako i zbog njene važnosti za širi društveni kontekst (često pominjanje u medijima, pitanje ljudskih prava, prihvatanja različitosti, razvoj demokratičnosti, pitanje diskriminacije...) u čitavom udžbeniku dobija vrlo malo mesta (svega dva kratka objašnjenja od kojih se u jednom tretira kao patologija, a u drugom ne). Autori izostavljaju da pomenu da je LGBT¹¹ populacija jedna od najizloženijih diskriminaciji i nasilju, kao i kakve su društvene i, pre svega, individualne posledice takvog tretmana LGBT osoba.

Nedosledan tretman teme i siromašna obrada mogu samo da zbune korisnike udžbenika, pre nego da unesu neku strukturu u njihova znanja o ovoj temi. U vreme kada postoji toliko različitih informacija o homoseksualnosti u medijima, a malo novijih stručnih izvora na srpskom jeziku, smatram da funkcija udžbenika primarno treba da bude tačno prikazivanje novijih podataka i shvatanja, tj. unošenje neke vrste reda u kognitivni kaos kome su učenici izloženi van škole.

U udžbeniku psihologije za *turističke, ugostiteljske i škole za lične usluge* se u okviru teme o polnim žlezdama ne spominje seksualna orijentacija. Kada govore o urođenim motivima, autori navode «Ovaj motiv (seksualni) određuje odnose između polova... kao i različita ponašanja i aktivnosti upravljene ka suprotnom polu». U čitavom udžbeniku

¹¹ LGBT – skraćena za lezbejke, gej muškarce, biseksualne i transrodne osobe.

se partnerski odnosi poistovećuju sa ponašanjem u vezi sa «suprotnim polom» i izostaje pominjanje homoseksualnosti kao pojave. Homoseksualnost se pominje na samo dva mesta i to u odeljku posvećenom prostituciji!

Nakon pasusa o sodomiji ili zoofiliji i nekrofiliji, autori navode: «Nekada se i homoseksualnost... svrstavala u poremećaje polnog nagona, ali je danas odnos prema toj pojavi u mnogim zemljama tolerantniji (verovatno i zato što je ona u mnogim slučajevima urođena), pa se ova pojava sve više tretira kao varijacija seksualnog nagona koju (ako nikog ne ugrožava) treba razumeti, a ne grubo osuđivati». I dalje: «Osim heteroseksualne postoji i homoseksualna prostitucija...» (Kuzmanović, Štajberger, 2003, str. 180-181).

Osim navoda da je homoseksualnost u mnogim slučajevima urođena, koji se prikazuje kao opšte prihvaćena činjenica bez ukazivanja na brojna mišljenja koja se sa ovim ne slažu, čini se da je sam iskaz o ovoj temi korektan i da uvažava novija shvatanja (u kojima se homoseksualnost tretira kao jedna varijacija seksualnog nagona).

Ono što je veoma problematično jeste kontekst u kome se ona spominje. Tokom čitanja celog udžbenika, čitalac se ni jednom ne sreće sa pojmom istopolne orijentacije. Prvi put kada na nju naiđe, nalazi da je ona pomenu ta posle zoofilije i nekrofilije (oblika ponašanja koji su u svim klasifikacijama svrstani u psihičke poremećaje) i to, u okviru dela o prostituciji koja se tretira kao patološki društveni fenomen. Ovakav kontekst će nužno uticati

na percepciju sadržaja, onoga što je o homoseksualnosti rečeno. Iako se sama rečenica čini korektna i usklađena sa novijim teorijama, kontekst joj daje drugačije značenje i implicitno je smešta u okvire patologije.

Druga zamerka se odnosi na opasku autora da je homoseksualnost samo varijacija koju treba razumeti «ako nikog ne ugrožava». Nije jasno zašto je ova opaska bila neophodna. Čini se da je ona izraz negativne predrasude autora, dosta raširene i proučavane, o tome da su homoseksualne osobe navalentne, napadne i nametljive. Na ovaj način su, izgleda, lični negativni stereotipi i predrasude autora uticali na izlaganje i obradu teme. Ovo je posebno zanimljivo, kada se ima u vidu da se tokom celog udžbenika veoma trude da očuvaju neutralnost primera i daju veoma uopštene i apstraktne primere koji su ne samo netipični, nego i daleko manje relevantni za opšti društveni kontekst od nekih drugih koje oni ne pominju. Tako se često navode predrasude prema nekim profesijama (vrlo uopšteno) i nekim vrstama hrane, uz propuštanje da se pomenu predrasude prema osobama sa invaliditetom, nekim etničkim grupama, kao što su Romi (koje često dolaze do izražaja u ponašanju ugostitelja), ili LGBT populacijom (koja često trpi najgore vidove diskriminacije u društvu).

Dakle, predrasadama prema hrani, koje gotovo da nemaju nikakav društveni značaj, je u ovom udžbeniku dato daleko više mesta od predrasuda koje imaju znatno snažnije posledice po pojedince koji ih trpe.

Postavka homoseksualnosti među pojave koje se tretiraju kao patologija i implicitno sugerisanje negativnih stereotipa o istopolno orijentisanim osobama ni najmanje ne doprinosi olakšavanju položaja LGBT pojedinaca u društvu i ukazivanju na teškoće sa kojima su svakodnevno suočeni.

U udžbeniku psihologije za *medicinske škole* se pojam homoseksualnosti *uopšte ne spominje!* Partnerski odnosi se izjednačavaju sa heteroseksualnim vezama («Seksualno sazrevanje i intimnost prijateljskih odnosa nalaze spoj u romantičnoj ljubavi. Postepeno se stvara slika osobe *suprotnog pola* koja najbolje odgovara različitim očekivanjima adolescenta», Havelka, 2004, str. 73). Postoji naznaka da se seksualna orijentacija može menjati pomoću učenja i ličnim angažovanjem («Bazični nagoni, seksualni i agresivni, ne mogu se menjati, ali se mogu... menjati objekti na koje su usmereni»), što je netačno i pokazalo se kao vrlo opasno u prošlosti (lečenje homoseksualnosti uz pomoć elektrošokova, lobotomije, kastracije, sterilizacije, histerektomije itd).¹² Nije sasvim sigurno da autor ovom rečenicom hoće da kaže da je seksualna orijentacija ta koja se može menjati, ali zbog opasnosti implikacija koje može da ima, a koja bi sugerisala pogrešnu informaciju da svako

¹² Neki od surovih načina lečenja homoseksualnosti, u ne tako dalekoj prošlosti, se mogu pronaći u knjizi «Making us crazy», Kuchins & Kirk, 1997, The Free Press, New York, str. 59.

može slobodnom voljom menjati svoju seksualnu orijentaciju, smatram da je ova tvrdnja problematična.

Iako autor navodi da je jedan od najefikasnijih načina menjanja negativnih predrasuda lični kontakt sa pripadnicima grupa prema kojima se one gaje, on vrlo sistematično izbegava da omogući čitaocima «kontakt» sa grupama prema kojima su one najizraženije (Romi, HIV+, PLWA,¹³ osobe sa invaliditetom, LGBT osobe...). Jedine grupe koje se eksplicitno spominju su Englezi i Italijani, a teško da bi se stereotipi o njima mogli označiti kao najdestruktivniji u našem društvu. Činjenica da je naše istraživanje¹⁴ pokazalo da lekari najveću socijalnu distancu pokazuju prema Romima i LGBT populaciji, a drugi izvori govore o prisutnom strahu i odbijanju lečenja HIV+ i PLWA osoba, teško je razumeti zašto autor propušta priliku da na ovim primerima objasni šta su predrasude i kakav uticaj one imaju na pojedince ka kojima su usmerene.

U udžbeniku psihologije za *srednje umetničke škole* se homoseksualnost nigde ne spominje. Jedini termini koji-

¹³ PLW(H)A: skraćenica od People Living With HIV and AIDS (ljudi koji žive sa HIV-om i AIDS-om).

¹⁴ Radi se o istraživanju sprovedenom na uzorku lekara različitih specijalnosti o njihovim stavovima prema LGBT populaciji («Kreiranje zdravstvene politike koja uvažava potrebe LGBTI zajednice», Gayten-LGBT & Centar za održivi razvoj, Beograd, 2006).

ma se referiše na seksualnost su «reproduktivno ponašanje» (u delu u kome se objašnjava uticaj polnih žlezda, Hrnjica i sar, 2005, str. 22) i «seksualna potreba» (u delu o motivima, isti autor, str. 56).

U ovom udžbeniku postoje još neki delovi koji su indikretno povezani sa temom kojom se bavimo. Npr. deo u kome se kaže: «Usvojeno dete jeste kompenzacija za nezadovoljen roditeljski motiv, ali odnos usvojitelj-dete nikada ne doseže emocionalni kvalitet stvarnog roditeljstva» (u delu o kompenzaciji kao mehanizmu odbrane). Autor je u najmanju ruku dužan da obavesti čitaoca o tome da je ovakva tvrdnja njegov lični stav, a nikako opšte prihvaćen podatak. Usvajanje deteta se nikako ne može posmatrati isključivo kao kompenzacija za nezadovoljen roditeljski motiv, jer želja za usvajanjem može biti mnogo kompleksnija (npr. altruistički motiv). Drugo, tvrdnja da odnos usvojitelj-dete nikada ne doseže kvalitet pravog roditeljstva je vrlo slobodna i nije mi poznato da postoje podaci i istraživanja koji bi je potkrepili. Pre se čini da se radi o ličnom stavu autora koju prezentuje kao opšte prihvaćen podatak.

Ovo je opasno iz nekoliko razloga.

Prvo, ima jasne negativne implikacije za nove, alternativne oblike porodica (koji se posebno pominju i izučavaju u novijim inostranim udžbenicima) kao što su gej zajednice sa usvojenom decom, samohrani roditelji koji odgajaju usvojenu decu, žene koje žele decu, ali ne žele da ih rađaju, pa se odlučuju na usvajanje, zajednice sa više odraslih ljudi koji odgajaju decu...

Drugo, ne vodi dovoljno računa o jačini impresije koju bi ovo moglo da ostavi na čitaoca koji zna da je usvojeno dete (a udžbenik je namenjen učenicima u periodu adolescencije koji su posebno osetljivi na pitanja identiteta, svoje uloge u porodici, ispitivanja granica i pitanja ljubavi i pripadanja).

Partnerski odnos se ponovo poistovećuje sa heteroseksualnim odnosom: uvek kada se govori o emocionalnoj naklonosti i problemima koji se javljaju – kada se misli na partnerske odnose, pominju se odnosi sa «osobama suprotnog pola» (str. 67, 69).

Izvesna doza centriranosti na sopstvenu kulturu i sopstveni pogled na svet provejava udžbenikom. Tako se nekoliko puta pominju «primitivna plemena» i «primitivna umetnost», čime se zapadna kultura postavlja kao normativ bez dovoljne distance za uvidjanje nedovoljne opravdanosti takvog pogleda na svet. Zatim, govori se o tome da «se zna šta su prave vrednosti», «vulgarizaciji umetnosti» itd. čime se implicira postojanje jasne, precizne i opšte prihvaćene definicije umetnosti i sistema vrednosti bez dovoljnog naglašavanja kompleksnosti/teškoća u definisanju i postizanju konsenzusa u odnosu na ovu temu.

Čini se da autori suviše olako iskazuju sopstvene stavove proglašavajući ih opšteprihvaćenim činjenicama, bez davanja prilike čitaocima da se upoznaju sa kompleksnošću i diverzitetom pojava o kojima govore, često promovišući

neke zastarele tradicionalne vrednosti i nedovoljnu osetljivost za druge kulture i vrednosti.

Zaključak i preporuke

Svi udžbenici za srednje škole i gimnazije, koji su trenutno u upotrebi, pisani su na sličan način (forma kao i sadržaj). Stoga su zamerke, koje im se mogu uputiti, zajedničke.

Prvo, promovišu pozitivističko shvatanje nauke koje danas ima veliki broj kritičara, a čitaoci ne dobijaju priliku da se sa njima upoznaju (što je posebno važno za razvoj kritičkog mišljenja i razvoj društvene odgovornosti). Dalje, mnogi podaci o kojima postoji veliko neslaganje na naučnoj sceni (čak i među pristalicama tzv. pozitivizma) prikazuju se kao nesporno utvrđene činjenice čime su čitaoci dovedeni u zabludu. Postoje mesta na kojima su čak navedeni zastareli ili netačni podaci o nekim pojavama. Drugo, kroz mnoge primere provejavaju starije tradicionalne vrednosti (uloge žene i muškarca, tradicionalna porodica = porodica, partnerski odnosi = heteroseksualni odnosi, seksualnost i seksualno ponašanje se izjednačavaju sa reproduktivnom funkcijom itd.) i na kraju, upečatljiva je povremena centriranost na sopstvenu kulturu i postavljanje nje kao normativa u odnosu na koji se druge proglašavaju «primitivnim». Ovo se može posmatrati bilo

u svetlu nedovoljne kulturološke osetljivosti autora ili kao odraz starijih shvatanja koja su zamenjena daleko većom relativizacijom shvatanja o tome šta je kultura, normalnost, prirodnost, a sa kojima čitaoci nisu imali prilike da se upoznaju kroz ove udžbenike.

Ovo sve ima direktan i indirektan uticaj na temu kojom se prvenstveno bavimo, jer je homoseksualnost kategorija čiji je tretman upravo drastično promenjen baš sa pojavom tih novih shvatanja.

Kada je u pitanju direktnije tretiranje homoseksualnosti, videli smo da se ona pominje samo u dva udžbenika (sa ukupno tri rečenice). Tretman ove teme je nedosledan, objašnjenja su previše pojednostavljena i nepotpuna, a povremeno je i patologizovana bilo direktno (kao posledica hormonskih poremećaja) bilo indirektno (spominjanjem jedino u kontekstu društvenih patologija, nakon nekrofilije i zoofilije, u delu o prostituciji).

Na mnogim mestima je, međutim, indikativno baš propuštanje prilike da se o njoj govori (kriterijumi normalnosti, diskriminisanje grupe, predrasude, seksualni motiv).

U vreme kada se o seksualnoj orijentaciji toliko govori u javnosti i medijima, propušta se prilika da se učenici upoznaju sa aktuelnim stavovima naučne javnosti o ovoj temi.

Preporuke

U idealnom slučaju, udžbenik za srednju školu bi trebalo da ukratko i donekle pojednostavljeno, ali tačno, prikaže trenutno stanje i dominantna shvatanja u određenoj naučnoj oblasti. Kako je psihologija jedna od oblasti u kojima istovremeno postoji veliki broj teorija i shvatanja (sa dokazima koji idu u prilog svakoj od njih), smatram da bi udžbenik psihologije trebalo da prikaže upravo ovu raznolikost shvatanja i teorija. Time bi se postiglo mnogo toga: od **premeštanja moći na čitaoca** (pružanjem mogućnosti da sam odluči koje od shvatanja ima jače utemeljenje, kao i oprez autora da ne dozvoli sebi da se stavi u poziciju moći onoga ko odlučuje koji će deo istine da predstavi kao jedini postojeći), preko **poštovanja i uvažavanja čitalaca** kroz davanje savremenih i tačnih podataka o shvatanjima u savremenoj psihologiji, do **razvijanja kritičkog mišljenja** i svesti o tome da je postojanje paralelnih i suprotstavljenih teorija deo savremene nauke i da je procena argumenata i dokaza za svaku od njih (umesto prihvatanja najglasnije promovisanih teorija) jedan od najboljih pristupa.

Ukoliko bi, međutim, udžbenici ostali isti, a mi trebalo da damo preporuke za manje izmene kojima bi se adekvatnije pokrila oblast seksualne orijentacije, onda bi to bile:

- Iznošenje **novijih i tačnih saznanja o seksual-**

noj orijentaciji (razlikovanje homoseksualnosti od transrodnosti, činioци koji utiču na seksualnu orijentaciju a daleko prevazilaze samo oblast hormonskog delovanja itd).

- **Premeštanje** pitanja **seksualne orijentacije** iz diskursa **normalnosti** u diskurs **ljudskih prava** (ne govoriti o seksualnoj orijentaciji samo u poglavljima o društvenim devijacijama, već i u poglavljima o društvenim pokretima, diskriminaciji, stereotipima itd).
- U poglavlju koje se bavi normalnošću, eksplicitnije objasniti na koji način su se shvatanja **normalnosti menjala kroz vreme**, te koliko su i danas različita od kulture do kulture. Ovo je posebno važno zato što se pitanje seksualne orijentacije često smešta od strane laika baš u diskurs normalnosti-patologije i dileme u vezi sa njm obično postavljaju psihijatrima/psiholozima. Zbog toga je važno da udžbenik psihologije pokrije ovu temu i odgovori na pitanje koje većina laika upućuje baš toj naučnoj oblasti.
- U delovima u kojima se govori o **stereotipijama eksplicitno navesti grupe** prema kojima se one najčešće javljaju (Romi, homoseksualno orijentisane osobe itd.), zatim u zavisnosti od stručnog profila (predrasude i stereotipi prema grupama sa kojima taj profil može doći u kontakt (npr. predrasude prema HIV+ za medicinske škole). Zatim, kroz primere ilustrovati kako predrasude dolaze

do izražaja u ponašanju kroz slikovitije i jasne primere.

- U delovima u kojima se govori o stereotipima i predrasudama takođe uneti deo o tome kako postojanje i učenje **predrasuda deluje na grupe ka kojima su usmerene** (npr. moglo bi se ilustrovati kroz pojam **internalizovanog rasizma**: kako romska deca počinju da prihvataju najnegativnija shvatanja o sebi i dolaze do gubitka samopoštovanja, ili fenomena **samoispunjućeg proročanstva**: da naše ponašanje prema određenim grupama koje je usmereno upravo mišljenjem koje imamo o njima, može direktno proizvesti, uticati na ponašanje koje će oni ispoljiti prema nama). Ovakvi podaci bi jasnije ilustrovali zašto je ispoljavanje predrasuda opasno i društveno nepoželjno, kao i povećalo verovatnoću usvajanja obazrivijeg stava pri prihvatanju i ispoljavanju negativnih predrasuda.
- **Izbegavanje izjednačavanja partnerskih odnosa sa heteroseksualnim odnosima.** Pitanje partnerskih odnosa je naročito važno u adolescenciji i veoma je kompleksno. Kada tema seksualne orijentacije postaje nešto čime društvo počinje da se bavi na različite načine i usled povećanja društvenog prihvatanja, može se očekivati da već u adolescentnom periodu osobe počinju da ostvaruju heteroseksualne, kao i homoseksualne

veze. Upotrebom reči «partnerski odnosi» umesto «odnosa sa suprotnim polom» vezama bi se pružilo, kako prepoznavanje, tako i uvažavanje koje sadašnji udžbenik ne daje.

- **Uključivanje i kompleksnija obrada teme seksualnosti** kod ljudi, uz izbegavanje da se seksualnost izjednači sa reproduktivnom funkcijom. Jasno je da oblast seksualnosti daleko prevazilazi reprodukciju (ne samo kod ljudi nego i kod mnogih životinjskih vrsta). Ona danas predstavlja veoma prisutnu temu o kojoj se, opet, mnoga pitanja upućuju baš psihologiji. Kada se ima u vidu da poseban značaj dobija baš u adolescenciji, onda svakako zaslužuje pažnju koja joj nije ukazana u sadašnjim udžbenicima: osim jedne rečenice u udžbeniku za gimnazije, koja sama po sebi ne objašnjava mnogo, tema seksualnosti se gotovo i ne spominje van konteksta reproduktivne funkcije. Uz činjenicu da se mnoge teorije ličnosti zasnivaju baš na naglašavanju značaja seksualnosti za blagostanje čoveka i mesta koje joj se posvećuje u kliničkoj psihologiji i psihoterapiji, ostaje potpuno nejasno zbog čega je autori udžbenika izbegavaju.

Jasno je da su razvoj demokratskih načela i poštovanje ljudskih prava koji se navode kao ciljevi reformisanog sistema obrazovanja, ali i neophodne komponente u razvoju jednog pravednijeg društva, nemogući bez sistematične

obuke za njihovu primenu u svakodnevnom životu. Psihologija se bavi mnogim fenomenima koji su direktno povezani sa oblašću ljudskih prava i upravo ovaj školski predmet daje sjajnu priliku da učenike upoznamo sa razlozima zbog kojih se na njima toliko insistira. Kada se uzme u obzir i činjenica da se i sama javnost najčešće obraća upravo psihologiji kada je u pitanju seksualna orijentacija, jasno je da bi udžbenik psihologije trebalo detaljnije i eksplicitnije da se pozabavi ovom temom i unese neku jasnoću i red u haotičnost brojnih informacija kojima je javnost okružena kada je u pitanju ova tema.

Literatura:

Grupa autora, (2002): «*Kvalitetno obrazovanje za sve – put ka razvijenijem društvu: O reformi obrazovanja u Republici Srbiji*», Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd

Mirić, J. (2003): *Tumačenje kodeksa etike*, Društvo psihologa Srbije, Beograd

Stojnov, D., Ristić, Ž. (2001): *Granice: svojstva objekata ili tvorevine uma*, u: *Odabrani radovi iz psihologije ličnosti*, Udruženje konstruktivista Srbije, Beograd.

Jelena Zulević, psihološkinja, konsultantkinja na brojnim projektima psihološke podrške LGBT osobama. Bavi se konstruktivističkom psihoterapijom. Vodi la brojne treninge o grupama samopomoći, neprofesionalnoj psihološkoj podršci (SOS telefoni) i senzibilizaciji profesionalaca za rad sa LGBT osobama. Završila Ženske studije i *Queer* studije. Radila kao profesorka psihologije i građanskog vaspitanja u gimnaziji. Posebno zainteresovana za socijalnu psihologiju i savetodavni rad.

**Ispitivanje stavova prema
homoseksualnosti kod srednjoškolaca**

Istraživački tim Gaytena

Beograd, 2006/07.

Cilj istraživanja

Ispitivanje stavova o homoseksualnosti i homoseksualnim osobama kod beogradskih srednjoškolaca i povezanost ovih stavova sa polom ispitanika i njihovim kontaktima sa gej osobama.

Metodologija

• Varijable

Nezavisne: pol ispitanika, **kontakti** sa gej osobama.

Zavisne: rezultati na pojedinačnim stavkama **skale** „Stavovi prema homoseksualnosti” kao i total skorovi ispitanika na ovoj skali.

- **Instrument** – ceo upitnik se sastoji od 19 pitanja. Prvih 16 (koji zapravo čine skalu «Stavovi prema homoseksualnosti», Likertovog tipa) tvrdnje su pored kojih se nalaze petostepene skale na kojima treba zaokružiti stepen sopstvenog slaganja sa tvrdnjom. Skala stavova je balansirana po *pro* i *contra* tvrdnjama objektu stava (otprilike polovina tvrdnji izabranih za skalu govori pozitivno o homoseksualnosti, dok polovina govori negativno). Veliki broj tvrdnji o homoseksualnosti i gej osobama prikupljen je iz drugih istraživanja, novinskih članaka i od LGBT aktivista, a zatim je istraživački tim u sara-

dnji sa aktivistima LGBT nevladinih organizacija odabrao po nekoliko tvrdnji koje označavaju izrazito pozitivan, izrazito negativan ili neutralan stav prema homoseksualnosti (čime je Likertov tip skale kombinovan sa nekim karakteristikama Terstonovih skala).

Drugi deo upitnika čine dodatna pitanja. Postoji jedno pitanje o poznanstvima sa gej osobama, jedno u kome se od pet ponuđenih tvrdnji bira ona najbliža sopstvenom stavu prema homoseksualnosti i poslednje u kome treba zaokružiti sva prava za koja ispitanici smatraju da bi ih trebalo obezbediti i garantovati gej osobama. Sva pitanja su *zatvorenog tipa*.

- **Uzorak** – nakon isključivanja upitnika koji su izostavljeni iz obrade zbog nepravilnog popunjavanja (9 kom), uzorak ispitanika koji je korišćen za istraživanje čini 122 ispitanika (uzorak je ujednačen po polu).

Tabela 1: Polna struktura uzorka

<i>Pol ispitanika</i>	
Muški	48
Ženski	56
Nedostaje podatak	18
Ukupno	122

Uzorak su činili učenici nekoliko srednjih škola i gimnazija sa teritorije Beograda. Uzorak je prigodan. Većina učenika je uzrasta oko šesnaest (16) godina (II godina srednje škole).

- **Način prikupljanja podataka** – upitnike su popunjavali srednjoškolci, koji su izrazili interes za istraživanje, na dobrovoljnoj osnovi. Ispitivanje je bilo anonimno. Veliki interes za učešće izrazili su kako oni sa pozitivnim, tako i oni sa negativnim stavovima. Popunjavanje je trajalo oko **deset (10) minuta** i ispitanici nisu imali većih problema sa razumevanjem uputstva i pitanja.
- **Obrada** – Podaci sa upitnika su kodirani i uneti u bazu podataka, a zatim obradjeni u programu **SPSS 15.0**. U obradi podataka korišćeni su sledeći postupci:
  1. **Deskriptivna analiza:** mere centralne tendencije, mere varijabilnosti, distribucije skorova. Ove mere daće nam uvid u raspodelu stavova prema homoseksualnosti našeg uzorka srednjoškolaca i njihove kontakte sa gej osobama.
  2. **Analiza stavki skale:** korelacija svake pojedinačne stavke sa ukupnim skorom na skali. One stavke koje ne koreliraju ili negativno ko-

reliraju sa ukupnim skorom biće isključene iz dalje analize.

3. **Faktorska analiza:** utvrđivanje da li skala ima interpretabilnu faktorsku strukturu i koji deo varijanse se može objasniti pomoću tih faktora.
4. **Korelativna analiza:** utvrđivanje povezanosti rezultata na skali stavova sa polom ispitanika i njihovim kontaktom sa gej osobama.
5. **Analiza varijanse:** utvrđivanje razlike u trendovima skorova na skali za različite grupe ispitanika (muškarce/žene, one koji poznaju/koji ne poznaju neku gej osobu).

- **Metološka ograničenja i napomene**

Kako istraživanje nije sprovedeno na reprezentativnom, već prigodnom uzorku ispitanika, važno je naglasiti da dobijeni rezultati ne dozvoljavaju zaključke na nivou populacije, već su ograničeni na ispitivani uzorak. To znači da su dobijene frekvence manje važan nalaz (jer govore samo o uzorku srednjoškolaca koji je ispitivan), dok je analiza sadržaja pojedinih stavki sa kojima se ispitanici (ne)služu i njihova povezanost sa drugim varijablama daleko važnija jer omogućava uvid u prirodu stavova i moguće hipoteze

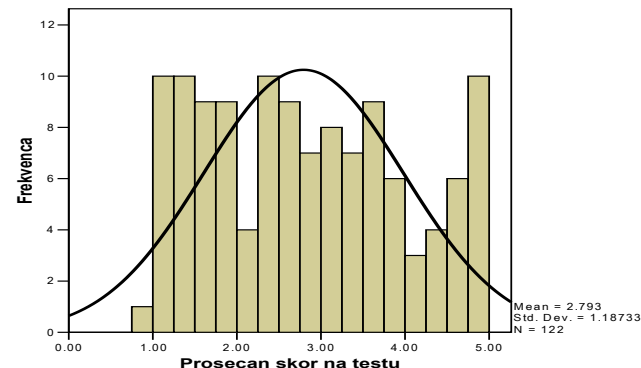
o njihovom formiranju tj. menjanju.

Druga važna napomena odnosi se na razlike u mogućim zaključcima na osnovu Likertove i Terstonove skale stavova. Dok druga omogućava zaključivanje o tome da li je iskazan stav pozitivan ili negativan, prva, Likertova, (koja je korišćena) omogućava samo poređenje među grupama (koja ima pozitivniji odn. negativniji stav), ali ne i zaključivanje u apsolutnom smislu (da li je stav pozitivan ili negativan).

U ovom istraživanju je, iako bliža Likertovom tipu skale (i u statističkim obradama tretirana kao takva), zapravo korišćena njihova kombinacija. Odabrane su tvrdnje, koje po konsenzusu stručnjaka i aktivista, predstavljaju najnegativnije, najpozitivnije i umerene stavove prema homoseksualnosti (koji su ocenjivani kao tvrdnje Likertovog tipa), te su iz toga izvedeni zaključci o pozitivnim odn. negativnim stavovima ispitanika. Iako korišćenje ove kombinacije skala može biti metodološki upitno, te smo svesni i mogućih kritika, smatramo da ona predstavlja pogodno metodološko prilagođavanje za inicijalna istraživanja ograničenog budžeta.

Rezultati istraživanja i diskusija

Grafik 1: Stavovi prema homoseksualnosti

Na Grafiku 1 može se videti da je raspodela rezultata na podskali «Stavova prema homoseksualnosti», na kojoj je minimalni prosečni skor po jednom ispitaniku 1 (ukoliko zaokruži sve negativne tvrdnje o homoseksualnosti) do 5 (ukoliko zaokruži sve pozitivne tvrdnje), dosta ujednačena odnosno da postoji relativno ujednačen broj ispitanika sa negativnim i pozitivnim stavovima. Ipak, može se videti da je nešto manji broj ispitanika sa pozitivnijim stavovima u odnosu na one sa negativnijim.

Kako je najmanji mogući prosečni skor 1 (koji bi dobio ispitanik koji bi zaokružio sve negativne tvrdnje¹ odn. složio se sa svim tvrdnjama koje odražavaju negativan stav prema homoseksualnosti), to se podatak sa grafikona o izvesnom broju skorova čiji je prosek ispod 1 može pripisati greškama u popunjavanju odnosno propuštanju da se na neku tvrdnju odgovori.²

Iz **Tabele 2** se može videti da prosečan skor svih ispitanika, na podskali «Stavova prema homoseksualnosti» (od 1 do 5, gde bi 3 predstavljalo srednju vrednost), iznosi 2.8 (što je tek malo niže od sredine skale odnosno stava koji bi bio između najnegativnijeg i najpozitivnijeg). Iz tabele se takođe može videti da postoje ispitanici kako sa minimalnim prosečnim skorovima (najnegativnijim stavovima), tako i oni sa najvišim (najpozitivnijim stavovima). Ukoliko bismo komentarisali prosečan stav našeg uzorka srednjoškolaca prema homoseksualnosti, on bi se na skali od 1 do 5 nalazio oko sredine, *nešto bliže negativnom polu*.

¹ Nakon unosa, podaci su rekodirani, tako da negativan stav uvek bude označen brojem 1, a pozitivan stav brojem 5.

² Ukoliko je broj propusta u odgovaranju bio mali, upitnik je zadržan za obradu, a isključeni su samo oni sa velikim brojem nedostajućih podataka.

Tabela 2: Rezultati raspodele skorova na podskali «Stavova o homoseksualnosti»

	<i>Minimalna moguća vrednost</i>	<i>Maximalna moguća vrednost</i>	Prosek	<i>Opseg rezultata (max-min)</i>
<i>Za ukupan skor na skali</i>	16 (za zaokružene sve negativne tvrdnje)	80 (za zaokružene sve pozitivne tvrdnje)	44.6	64 (80-16)
<i>Za prosečnu ocenu na skali</i>	1	5	2.8	4 (5-1)

Metrijske karakteristike (pod)skale «Stavovi prema homoseksualnosti»

Kada je u pitanju pouzdanost, sledeća tabela prikazuje različite mere pouzdanosti skale koja je konstruisana za ovo istraživanje.

Tabela 3: Pouzdanost skale

<i>Različite mere pouzdanosti</i>	
Kronbahovo α	0.957
Guttman Split-Half	0.958
Korelacije prve i druge polovine skale	0.920

Ni jedan od ovih koeficijenata ne pada ispod 0.92, a uzevši u obzir da je kriterijum koji se postavlja za skale stavova $\alpha > 0.70$,³ možemo zaključiti da naša skala ima vi-

³ Havelka, Kuzmanović, Popadić (1998): *Metode i tehnike*

soku i zadovoljavajuću pouzdanost. Pouzdanost ostaje ista kada se iz skale isključe 4. i 8. tvrdnja, te se skala može koristiti i bez njih.⁴

Visok alfa koeficijent takođe ukazuje na visoku unutrašnju konzistentnost skale odn. homogenost tvrdnji (to znači sa mere jedan, a ne više faktora, tj. da se sve tvrdnje u skali odnose na isti konstrukt/varijablu).

Diskriminativnost svih tvrdnji u skali je zadovoljavajuća (aritmetička sredina rezultata za svaku tvrdnju se kreće od 2.22 do 3.48 osim jedne koja ima $M=1.93$).

Sledi tabela korelacija svake tvrdnje sa ukupnim skorom.

Tabela 4. Korelacija stavki u skali sa ukupnim skorom⁵

	<i>Korelacija stavka-skor</i>
1. tvrdnja	0.77
2. tvrdnja	0.78
3. tvrdnja	0.84
4. tvrdnja	0.57
5. tvrdnja	0.79
6. tvrdnja	0.81
7. tvrdnja	0.76
8. tvrdnja	0.66
9. tvrdnja	0.79
10. tvrdnja	0.73
11. tvrdnja	0.82
12. tvrdnja	0.81
13. tvrdnja	0.85
14. tvrdnja	0.75
15. tvrdnja	0.69
16. tvrdnja	0.82

Kako su korelacije svake stavke sa ukupnim skorom visoke i statistički značajne, sve stavke su zadržane u skali. Skala u celini, takođe pokazuje zadovoljavajuću diskriminativnost (što se najjasnije vidi na grafiku sa početka). Ona, dakle, pravi razliku između ispitanika sa različitim, pozitivnim i negativnim stavovima prema homoseksualnosti.

socijalnopsiholoških istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, str. 215.

⁴ Ovde su zadržane kako bi kasnije bile komentarisane i korišćene u kvalitativnoj analizi pojedinačnih stavki.

⁵ Sve korelacije značajne na nivou 0.01.

Faktorska struktura skale

Faktorska analiza je izvršena primenom analize glavnih komponenti (bez rotacije) sa Guttman-Kaiser-ovim kriterijumom izbora komponenti (svojtvene vrednosti veće od 1).

Tabela 5: Svojtvene vrednosti i objašnjena varijansa primarnih faktora skale

	<i>Faktor I</i>	<i>Faktor II</i>
<i>Svojtvena vrednost λ</i>	9.77	1.01
<i>Procenat objašnjene varijanse</i>	61.1%	6.31%
<i>Kumulativni % objašnjene varijanse</i>	61.1%	67.42%

Faktorska analiza skale pokazuje da se može ekstrahovati jedan faktor koji objašnjava nešto više od 61% varijanse. Drugi faktor vrlo malo doprinosi povećanju objašnjene varijanse, pa neće biti interpretiran.

Tabela 6 pokazuje zasićenja svakog od ajtema (stavki) na I faktoru. Redosled stavki odražava direktno visinu zasićenja I faktorom.

Tabela 6: Zasićenja stavki na I faktoru

3. Homoseksualnost treba zakonom zabraniti.	0.863
6. Potpuno mi je u redu sa sedim u klupi sa gej osobom.	0.851
13. Potpuno mi je u redu da u mom gradu žive gej osobe.	0.850
11. Potpuno mi je u redu da imam gej komšiju.	0.837
12. Homoseksualce treba istrebiti.	0.819
16. Potpuno mi je u redu da negde u mojoj državi žive gej osobe	0.814
9. Gej osobe treba prisilno lečiti.	0.806
2. Homoseksualne veze su u ok.	0.800
5. Ne volim homoseksualce.	0.795
7. Gej osobe treba zaštititi od svih oblika diskriminacije.	0.769
14. Homoseksualnost je seksualna izopačenost.	0.767
1. Homoseksualnost je opasna za društvo.	0.755
15. Potpuno mi je u redu da imam gej profesora	0.753
10. Homoseksualci treba da imaju pravo na brak kao i svi ostali.	0.730
8. Gej osobama treba omogućiti usvajanje dece.	0.685
4. Seks između osoba istog pola je sasvim u redu.	0.557

Vidimo da visoka zasićenja (preko 0.7) imaju sve osim dve stavke u skali (koje imaju preko 0.5). Iz ovoga se može zaključiti da je sadržaj skale homogen odn. tvrdnje u skali imaju homogen predmet merenja.

Jedina stavka koja ima visoko zasićenje na II faktoru (0.701) jeste četvrta – ona koja ima najniže zasićenje na I.

U tvrdnjama koje su visoko zasićenje I faktorom preovladavaju tvrdnje koje se odnose na mere socijalne distance (suživot u državi/gradu/komšiluku/klupi/školi). U ovom kontekstu bi se mogle interpretirati i tvrdnje 3, 12, 9 – tako se prisilnim lečenjem, zakonskim zabranama i istrebljivanjem gej osobe takođe drže na velikoj distanci («tamo negde, daleko od nas»). Dakle, najviša zasićenja imaju one stavke koje govore o tome na kojoj distanci ispitanici žele da drže gej osobe. Od ovoga donekle odstupa stavka «gej profesora» – odnos za koji je veliki procenat potpunog odbijanja, a nizak prihvatanja. Jedna od mogućih interpretacija pomenutog odstupanja bi mogla da bude da ispitanici ovaj odnos percipiraju kao više preteći od nekih drugih, što se može pripisati autoritarnoj poziciji profesora u našim školama i strahom od «njihovog uticaja».

Prvim faktorom su zasićene i stavke koje govore o nekoj vrsti afektivnog odnosa prema homoseksualnosti (2 i 5), ali i one koje su pretežno kognitivne prirode (potreba zaštite od diskriminacije i izjednačavanjem prava na brak, priroda homoseksualnosti, njena opasnost za društvo), mada je moguće da je upravo afektivni odnos prema homoseksualnosti na njih imao presudni uticaj.

Dakle, ovaj I ekstrahovani faktor, koji objašnjava oko 61% ukupne varijanse, odslikava vrlo lični odnos prema pojavi (na kolikoj distanci ispitanici žele da budu i kakav je njihov afektivan odnos prema tome). Mogli bismo možda

govoriti o nekoj vrsti kognitivno neelaboriranog pozitivnog ili negativnog stava o homoseksualnosti, o nekom afektivno baziranom stavu (homofobiji) čemu bi u prilog išla činjenica da prednjače ajtemi socijalne distance, a tvrdnje koje zahtevaju malo više argumenata (pravo na brak i usvajanje dece) ostaju samo umereno diskriminativne.

Ukoliko se ovako interpretira, ovaj podatak bi išao u prilog teorijama predrasuda koje ih definišu kao jako afektivno zasićene, sa daleko manje naglašenom kognitivnom komponentom, što implicira da ih je jako teško menjati pomoću izlaganja novim informacija (jer nisu ni zasnovane na informacijama i argumantima). To bi značilo da, zapravo, skala koju smo konstruisali meri predrasude *par excellence*, dok bi mogao postojati i neki drugi, nezavistan, pozitivan/negativan stav o homoseksualnosti više zasnovan na informacijama i racionalnim argumentima.

Međutim, moguće je i najmanje jedno alternativno objašnjenje niže zasićenosti faktorom tvrdnji koje se odnose na brak i usvajanje dece.

Naime, činjenica da npr. tvrdnja koja se odnosi na usvajanje dece ima niže zasićenje ekstrahovanim faktorom ne iznenadjuje, jer je prihvatanje ove tvrdnje vrlo retko i obično implicira jako pozitivan odnos prema homoseksualnosti i gej osobama (ali čak i ako oni postoje, može da izostane). Gotovo 80% ispitanika odgovara da se uopšte

ne slaže sa tvrdnjom (a aritmetička sredina od 1.93 i SD od 1.99 su najniže u odnosu na sve ostale tvrdnje).

U društvu u kome je odnos prema homoseksualnosti veoma negativan i često se mogu čuti neadekvatne i netačne tvrdnje stručnjaka o navodno opasnom i nepoželjnom uticaju koji bi gej roditelji imali na svoju decu, moguće je da neprihvatanje ovakvih tvrdnji nije posledica afektivno zasićenih negativnih predrasuda već pogrešnih informacija i neobaveštenosti (te na njima zasnovanih negativnih stavova).

Takođe, moguće je da je ova tvrdnja deo neke potpuno odvojene grupe tvrdnji koja bi predstavljala kvalitativno drugačiji odnos/stav prema homoseksualnosti (npr. dok bi prva grupa stavova predstavljala pozitivan stav ali bez ideje o potpunom izjednačavanju prava, druga vrsta stava bi bio pozitivan stav sa željom za totalnim izjednačavanjem prava sa heteroseksualnim parovima).

Već je pomenuta činjenica da četvrta tvrdnja koja ima najmanje zasićenje na I faktoru jeste ona koja zapravo čini čitav drugi.

Iako mišljenje o tome da li je seks između osoba istog pola u redu ili ne, korelira relativno visoko sa I dobijenim faktorom (korelacija preko 0.5), te čini njegov sastavni deo, može se posmatrati i kao deo nekog drugog nezavisnog faktora (jer sama čini II dobijeni faktor). U tom slučaju je moguća neka od sledećih interpretacija.

Prvo, moguće je da samo kada je seks u pitanju, ispitanici imaju različit odnos prema muškoj i ženskoj homoseksualnosti, a kako nisu imali prilike da ga iskažu zbog uopštene forme pitanja, njihova zbunjenost/nedоследnost u odgovorima je uzrok odstupanja rezultata za ovu stavku.

Dalje, moguće je da za razliku od prve grupe stavki koja govori o ličnom odnosu (afektivno zasićenom) i distanci na kojoj ispitanici žele da ostanu, ova stavka govori o nekom uopštenijem mišljenju/odnosu prema pojavi kada se dešava daleko od njih («neka rade šta hoće iza zatvorenih vrata»). Ovo bi bilo zanimljivo ispitati detaljnije, jer je moguće da bi se došlo do rezultata koji bi govorili u prilog kvalitativno različitim «homofobijama». Međutim, ovo istraživanje nam ne daje dovoljno podataka za takve spekulacije, te jedino možemo ostati pri predlogu za dalje istraživanje.

Još jedno moguće objašnjenje jeste da ispitanici ne identifikuju homoseksualnost sa seksualnim navikama već sa nekom vrstom životnog stila. Poznat je fenomen da mnogi ljudi koji održavaju seksualne odnose sa pripadnicima istog pola ne identifikuju sebe kao homoseksualne ili gej, jer postoji shvatanje da je *homoseksualni/gej identitet* mnogo širi pojam od *seksualnog ponašanja*. Takođe, mnogo je osoba koje su povremeno eksperimentisale sa istopolnim seksualnim ponašanjem, ali to doživljavaju kao proširivanje granica seksualnog ponašanja bez ikakvih implikacija po njihov identitet ili seksualnu orijentaciju (dakle, seksualno ponašanje razdvajaju od seksualne orijenta-

cije/identiteta).

Ono što možemo zaključiti na osnovu podataka vezanih za faktorsku analizu skale jeste da se može ekstrahovati jedan faktor koji objašnjava najveći deo varijanse (više od polovine) i da su sve stavke, osim dve, visoko zasićene ovim faktorom. Dakle, tvrdnje su homogene i odnose se na isti predmet merenja.

Povezanost skorova na skali sa drugim varijablama

Iz **Tabele 7** može se videti da žene dobijaju više skorove od muškaraca (tj. imaju pozitivniji stav prema homoseksualnosti).

Tabela 7: Prosečni skorovi muških i ženskih ispitanika

	Prosečan skor na petostepenoj skali	Std. devijacija
<i>Muškarci</i>	2.17	0.98
<i>Žene</i>	3.38	0.95

Ova razlika između prosečnih skorova muških i ženskih ispitanika je statistički značajna (T-test za nezavisne uzorke: $t(102) = -6.32$, $p < .01$).

Ovaj nalaz je u skladu sa mnogim ranijim istraživanjima koja pokazuju da žene imaju pozitivnije stavove prema ho-

moseksualnosti od muškaraca. Bilo je mnogo pokušaja interpretacije ovog podatka te ćemo samo nabrojati neke od njih bez posebnog zadržavanja:

- žene generalno pokazuju liberalnija shvatanja prema mnogim društvenim pojavama;
- muškarce više ugrožava homoseksualnost koju shvataju kao približavanje ženskom polu što bi imapliciralo gubitak društvene moći koju sada imaju, dok za žene, «drugi pol», implikacije približavanja muškom, povlašćenijem polu, nisu toliko ugrožavajuće;
- mogućnost da se pojam homoseksualnosti češće vezuje za muškarce prepoznatljivo je, jer je zabranjeno i nepoželjno, dok su za žene prihvatljiviji različiti oblici telesnog kontakta i izražavanja bliskosti, te se oni ne vezuju/identifikuju kao homoseksualnost pa se sam pojam teže pripisuje ženama i nema tako negativnu konotaciju,
- da su žene osetljivije na marginalizaciju pojedinih grupa jer su i same marginalizovane itd.

Kada se posmatra povezanost prosečnih skorova ispitanika koji poznaju *neku gej osobu* i onih koji ne poznaju, može se ustanoviti da su i ove varijable povezane u očekivanom smeru – pozitivniji stav prema homoseksualnosti pokazuju oni ispitanici koji poznaju neku gej osobu (pogledati tabelu 8).

Tabela 8: Prosečni skorovi ispitanika koji poznaju i onih koji ne poznaju ni jednu gej osobu

	Prosečan skor na petostepenoj skali	Std. devijacija
<i>Poznaju gej osobu</i>	3.59	1.25
<i>Ne poznaju</i>	2.65	1.13

Ova razlika je takođe statistički značajna (T test za nezavisne uzorke $t(116) = 3.11, p < .05$).

Ovaj nalaz je u skladu sa predviđanjima mnogih teorija menjanja predrasuda, u kojima se kontakt sa grupom prema kojoj su predrasude usmerene smatra najjačim faktorom koji će doprineti njihovom smanjenju⁶.

Sam kontakt se, međutim, ne može smatrati faktorom koji dovodi do smanjenja predrasuda, jer je vrlo verovatno da su i osobe koje tvrde da ih ne poznaju u kontaktu bar sa nekim gej osobama, ali toga nisu svesne (u tom slučaju ove varijable zapravo ne bi bile povezane).

Drugo, čak i ako zaista jesu povezane, ne možemo biti sigurni da kontakt uzrokuje smanjenje predrasuda. Korelaciona povezanost ne omogućava zaključivanje o uzročnosti, pa je isto tako moguće da se osobe koje imaju manje predrasuda češće druže (poznaju, iniciraju kontakt) sa gej osobama.

Stoga, iako se ovde nećemo na tome zadržavati, naglašavamo da je potrebno detaljnije ispitati ovu moguću

⁶ Rot, N. (1994): *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 414.

povezanost kontakta sa grupom i smanjenja predrasuda.

Kada se posmatra povezanost varijabli pol ispitanika i poznavanje gej osobe, može se zaključiti da među njima nema interakcije. Od ukupno 17 ispitanika koji poznaju neku gej osobu otprilike polovinu čine muškarci, a polovinu žene (7 muškaraca i 8 žena, a za dva ispitanika koji poznaju neku gej osobu nedostaje podatak o polu). Neparometrijski test povezanosti kategoričkih varijabli (Kramerovo V) ne daje statistički značajan koeficijent povezanosti.

Tabela 9 pokazuje procenat ispitanika koji smatra da gej osobama treba obezbediti i garantovati određena prava.

Tabela 9: Prava koja gej osobe treba da imaju

Pravo na zaštitu od diskriminacije u školi	59 %
Pravo na zaštitu od diskriminacije na poslu	59 %
Pravo da naslede imovinu svog partnera nakon njegove smrti	34 %
Pravo da budu oslobođeni plaćanja poreza kao i heteroseksualni bračni parovi	24 %
Pravo da se tretiraju kao članovi porodice u slučaju bolesti partnera (posete u bolnici, odluke vezane za medicinske procedure itd.)	50 %
Pravo da sklope brak	21.3 %
Pravo da nakon rastanka sudski podele zajedničku imovinu	35.3%
Pravo da usvajaju decu (pod istim uslovima kao i heteroseksualni parovi)	13.1 % (16 ispitanika)

Iako nije ispitivano šta tačno podrazumevaju pod diskriminacijom, može se pretpostaviti da pod tim podrazumevaju zabranu otvorenog maltretiranja ili vređanja gej osoba na poslu ili u školi, pošto je očito da nemogućnost sklapanja braka ne prepoznaju kao diskriminaciju (od 59% koliko je za zabranu diskriminacije na poslu/školi, samo 21% smatra da treba da postoji pravo sklapanja braka). U svakom slučaju, veoma je ohrabrujući podatak da skoro 60% svih ispitanika smatra da gej osobe treba da budu zaštićene od nekih vidova diskriminacije, kao i da polovina svih smatra da gej osobe treba da se tretiraju kao članovi porodice u slučaju bolesti partnera.

Zanimljivo je uporediti podatak da 13% (ili 16 ispita-

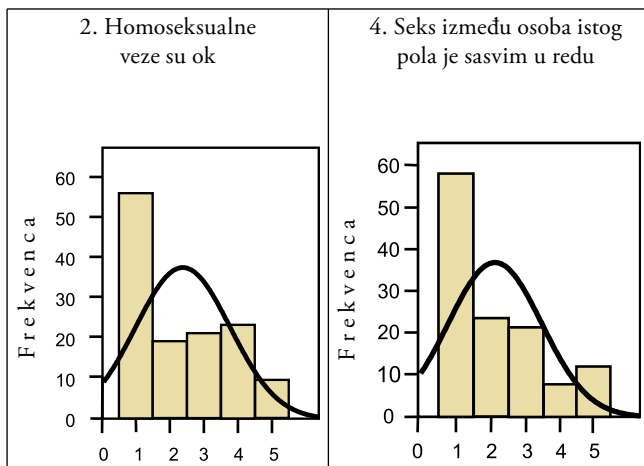
nika – 5 muškaraca i 8 žena) smatra da gej osobama treba omogućiti usvajanje dece pod istim uslovima kao i heteroseksualnim parovima. Na istom pitanju koje je postavljeno studentima psihologije na prvoj godini studija, pre šest godina⁷ dobijen je vrlo sličan procenat (16%). S obzirom da različita ispitivanja govore da studenti psihologije pokazuju značajno liberalnije stavove u odnosu na različita društvena pitanja i pojave od opšte populacije, ovaj podatak možda govori o izvesnom opštem poboljšanju stava prema usvajanju dece od strane gej parova. Naime, ukoliko se pretpostavi da bi pre šest godina isto ispitivanje srednjoškolaca rezultovalo mnogo manjim stepenom prihvatanja ove tvrdnje u odnosu na studente psihologije, moglo bi se govoriti o izvesnom povećanju prihvatanja ove ideje. Međutim, ovo je previše slobodno tumačenje, a kako nedostaju podaci za direktno poređenje, ne možemo sa sigurnošću zaključiti da li se stav srednjoškolaca prema homoseksualnosti (pa i usvajanju dece od strane gej parova) poboljšao.

Kvalitativna analiza rezultata pojedinih pitanja

Kako je cilj ovog istraživanja bio da se utvrdi kakve stavove prema homoseksualnosti imaju beogradski srednjoškolci, zanimljivo je prokomentarisati i rezultate

⁷ Kojadinović, M. (ur), *Čitanka istopolnih studija*, Program istopolnih studija, Beograd, 2001, str. 122.

dobijene na pojedinačnim tvrdnjama (a ne samo upitniku u celini).

Podsetićemo da 1 predstavlja najnegativniji stav (uopšte se ne slažem), dok je 5 najpozitivniji (potpuno se slažem). Dok su ispitanici prilično podeljeni u mišljenju o tome da li je homoseksualnost opasna za društvo, da li je treba zakonom zabraniti, da li ona predstavlja seksualnu izopačenost, mnogo su češći negativni odgovori o tome da homoseksualne veze nisu ok, da seks između osoba istog pola nije sasvim u redu, da ne vole homoseksualce, da im nije ok da sede u klupi sa gej osobom ili imaju gej profesora, da gej osobama ne treba omogućiti usvajanje dece ili sklapanje braka. Prilično zabrinjava i podatak da više od

20% ispitanika smatra da homoseksualce treba istrebiti, da su prilično podeljeni u mišljenju da li ih treba zaštititi od svih oblika diskriminacije i da skoro 20% ispitanika ima prosečan skor manji od 1.5 (što znači da su zaokružili sve ili gotovo sve negativne tvrdnje na testu). Znači sa svaki peti ispitanik ima ekstremno negativan stav prema homoseksualnosti.⁸

Ono što je svakako ohrabrujuće jeste podatak da je mnogo češći stav koji ne podržava prisilno lečenje, da je ipak mnogo najčešće odbijanje tvrdnje da homoseksualce treba prisilno lečiti i da se skoro polovina ispitanika slaže da im je ok da negde u njihovoj državi žive homoseksualne osobe (iako čak 25% to odbija!), kao i da postoji izvestan stepen ispitanika koji prihvata i najliberalniju tvrdnju (kako je utvrđeno prethodnim istraživanjima) o usvajanju dece od strane gej parova. Iako neodlučni, izgleda da preteže mišljenje o tome da je ok imati gej komšiju ili sugrađane.

Ono što se može zaključiti na osnovu ovih rezultata jeste da su *stavovi srednjoškolaca prema homoseksualnosti prilično raznoliki*: od najnegativnijih, sa prihvatanjem

⁸ Podsetićemo na napomenu datu u delu o metodologiji: iako je korišćena Likertova skala koja ne dozvoljava zaključivanje o pozitivnosti odn. negativnosti stava, smatramo da smo opisanom kombinacijom Likertove i Terstonove skale napravili instrument koji ovu mogućnost dozvoljava.

ekstremno homofobičnih tvrdnji do najpozitivnijih, sa prihvatanjem najliberalnijih tvrdnji. Iz ovoga sledi da potreba za daljom edukacijom o ljudskim pravima, zaštiti od diskriminacije i posledicama diskriminacije LGBT osoba svakako postoji – kada su u pitanju srednjoškolci. U situaciji kada svaki peti ispitanik poriče LGBT osobama čak i pravo na život, a svaki četvrti pravo na življenje u istoj državi sa njima, onda je jasno da nije više pitanje da li će znati da prepoznaju suptilne vidove diskriminacije već kolika je odgovornost društva i obrazovnog sistema/programa za situacije ekstremnog nasilja kojima su izložene LGBT osobe kod nas u društvu, kao i za zostanak adekvatnog obrazovanja za demokratiju, građansko društvo i poštovanje ljudskih prava.

Zaključak istraživanja

U istraživanju koje je sprovedeno na uzorku beogradske srednjoškole sa ciljem da utvrdi njihov stav prema homoseksualnosti, dobijen prosečan rezultat je malo ispod sredine skale, ka negativnom polu/negativnom stavu prema homoseksualnosti. Međutim, rezultati su gotovo ujednačeno raspoređeni, od najnegativnijih do najpozitivnijih – kada se posmatra uzorak u celini.

Utvrđeno je da ženski ispitanici imaju pozitivnije stavove, kao i ispitanici koji poznaju neku gej osobu, što je u skladu sa drugim istraživanjima. Poznavanje gej osobe

nije povezano sa polom ispitanika, pa su ove dve varijable *nezavisne*.

Skala koja je kreirana za potrebe ovog istraživanja pokazuje dobre metrijske karakteristike: zadovoljavajuću diskriminativnost i visoku pouzdanost, koje se zadržavaju čak i njenim skraćivanjem. Ekstrahovan je jedan faktor prvog reda koji objašnjava veliki deo varijanse, što implicira visoku unutrašnju konzistentnost ove skale.

Veliki broj srednjoškolaca smatra da gej osobe treba zaštititi od diskriminacije na poslu i u školi, kao i omogućiti im da budu tretirane kao članovi porodice u slučaju bolesti partnera, dok najmanji broj smatra da im treba omogućiti usvajanje dece pod istim uslovima kao i heteroseksualnim parovima. Međutim, zabrinjava podatak da svaki peti ispitanik gej osobama poriče čak i pravo na život i smatra da ih treba istrebiti.

Dodatak: Anketni listić

Zaokružite svoj pol:

M   **Ž**

Pred vama se nalazi upitnik kojim želimo da ispitamo vaše stavove prema homoseksualnosti i gej osobama (homoseksualcima). Anketa je anonimna (ne treba da se potpisujete) i rezultati će biti dostupni isključivo istraživačima. Molimo vas da nam pomognete tako što ćete

Ka nehomofobičnoj srednjoj školi

popuniti upitnik i dati iskrene odgovore. Pored svake navedene tvrdnje zaokružite jedan broj, koji najviše odgovara vašem stavu.

1- uopšte se ne slažem	2- uglavnom se ne slažem	3- nisam siguran (i da i ne)	4- uglavnom se slažem	5- u potpunosti se slažem
------------------------	--------------------------	------------------------------	-----------------------	---------------------------

Homoseksualnost je opasna za društvo.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Homoseksualne veze su u ok.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Homoseksualnost treba zakonom zabraniti.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Seks između osoba istog pola je sasvim u redu.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Ne volim homoseksualce.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Potpuno mi je u redu sa sedim u klupi sa gej osobom.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Gej osobe treba zaštititi od svih oblika diskriminacije.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Gej osobama treba omogućiti usvajanje dece.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Gej osobe treba prisilno lečiti.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Homoseksualci treba da imaju pravo na brak kao i svi ostali.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Potpuno mi je u redu da imam gej komšiju.	1 – 2 – 3 – 4 – 5

Gayten-LGBT | Istraživanje

Homoseksualce treba istrebiti.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Potpuno mi je u redu da u mom gradu žive gej osobe.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Homoseksualnost je seksualna izopačenost.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Potpuno mi je u redu da imam gej profesora.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Potpuno mi je u redu da negde u mojoj državi žive gej osobe.	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Da li je neko od vaših prijatelja gej?	DA NE

Ukoliko bi trebalo da jednom od sledećih rečenica opišete svoj stav prema pravima homoseksualnih (gej) osoba, onda bi to bila sledeća rečenica (zaokružite samo jednu):

- Smatram da homoseksualnost treba zabraniti zakonom ili lečiti, a nikako im ne treba dati neka posebna prava
- Ne mislim da homoseksualne osobe treba lečiti ili uhapsiti, ali ne treba im dati ni neka posebna prava
- Nemam neki poseban stav o pravima homoseksualnih osoba
- Smatram da homoseks. osobe treba podržati da budu to što jesu, ali im ne treba dozvoliti brak i usvajanje dece
- Smatram da bi društvo trebalo da omogući homoseks. parovima potpuno ista prava kao i heteroseksualnim (brak, usvajanje dece itd.)

Koja od sledećih prava bi trebalo da imaju gej osobe (možete zaokružiti i više od jednog):

a. Pravo na zaštitu od diskriminacije u školi	d. pravo da budu oslobođeni plaćanja poreza kao i heteros. bračni parovi	f. pravo da sklope brak
b. Pravo na zaštitu od diskriminacije na poslu	e. pravo da se tretiraju kao članovi porodice u slučaju bolesti partnera (posete u bolnici, odluke vezane za medicinske procedure itd.)	g. pravo da nakon rastanka sudski podele zajedničku imovinu
c. Pravo da naslede imovinu svog partnera nakon njegove smrti		h. pravo da usvajaju decu (pod istim uslovima kao i heteros. parovi)

Hvala!

Istopolna orijentacija (homoseksualnost) u fakultetskim udžbenicima i literaturi

Istraživanjem «Istopolna orijentacija (homoseksualnost) u fakultetskim udžbenicima i literaturi» želele smo da saznamo kakva su znanja zaposleni/e u institucijama sistema o istopolnoj orijentaciji (homoseksualnosti) stekli/e u procesu visokoškolskog obrazovanja. Istraživanje koje je Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava sproveda tokom 2005. godine – «Nasilje nad LGBTTIQ populacijom u Srbiji», pokazalo je da su se njima obraćale LGBTTIQ osobe koje su doživele nasilje ili su imale nameru da im se obrate, ali ne i poverenje. Smatramo da ćemo time dati deo odgovora na pitanje zašto nisu reagovali na slučajeve prijavljenog nasilja, a ujedno i saznati da li se na pojedinim fakultetima o istopolnoj orijentaciji (homoseksualnosti) može saznati nešto drugačije od široko rasprostranjenih predrasuda u našem društvu koje istopolnu orijentaciju (homoseksualnost) tretiraju kao pojavu čije postojanje treba negirati, ignorisati ili eventualno, dajući joj pravo na postojanje, stigmatizirati – svrstati je u bolest, nenormalnost ili neprirrodnost i tako postaviti bazu za sve druge oblike diskriminacije prema LGBTTIQ populaciji.

Cilj istraživanja je bio utvrditi koliko (broj i procenat predmeta u nastavnom planu, broj i procenat stranica literature za predmete) se istopolna orijentacija (homoseksualnost)

sualnost) pominje i na koji način (da li je u fokusu jedinice udžbenika/literature u kojoj se pominje, koja terminologija se koristi, u kom kontekstu se pominje i da li je izvor saznanja naveden) se pominje u udžbenicima i literaturi za *studije medicine, psihologije, sociologije, prava i pedagogije Beogradskog Univerziteta*.

Metod koji je korišćen je metod analize sadržaja.

U istraživanju smo koristile **ciljani uzorak**, nastavne planove osnovnih studija medicine, psihologije, sociologije, prava i pedagogije Beogradskog Univerziteta, koji su važili do 2004. godine, do usklađivanja sa Bolonjskom deklaracijom i to samo one predmete u okviru navedenih nastavnih planova u kojima se pominje istopolna orijentacija (homoseksualnost) i to samo one predmete koje slušaju sve/svi studentkinje i studenti, što znači da predmeti koji su izborni ili se izučavaju samo u okviru pojedinih smerova nisu uvršteni u uzorak.

Istraživanje je sprovela Ivana Čvorović, psihološkinja.

Udžbenike, odnosno literaturu za predmete koji su u uzorak uvršteni, mapirale smo uz pomoć saradnika i saradnica apsolutkinja i apsolutenata navedenih fakulteta.

Stavovi o istopolnoj orijentaciji svoju bazu imaju u religiji, pravu i medicini. Počev od srednjeg veka, istopolna orijentacija se vezuje za greh, nenormalnost, neprirodnost,

krivično delo i bolest – psihijatrijsku dijagnostičku kategoriju.

U svetu, u poslednje dve decenije XX veka, psihijatri i psiholozi, profesionalci u granama nauke koje su zadržale ili su težile da steknu nadležnost nad znanjem o istopolnoj orijentaciji, suočeni sa ogromnim empirijskim dokazima, menjaju svoje stavove i egodistoničnu homoseksualnost i homoseksualnost kao dijagnoze izbacuju iz *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje* (DSM-III-R) Američke psihijatrijske asocijacije 1986. godine, odnosno iz *Klasifikacije bolesti Svetske zdravstvene organizacije* (ICD-10) Svetske zdravstvene organizacije 1992. godine.

U tom periodu, 1996. godine, Svetska zdravstvena organizacija daje podatak da je u više od 70% slučajeva infekcije HIV-om širom sveta virus prenet heteroseksualnim kontaktom, te se o istopolnom orijentisanim osobama ne može više govoriti kao o «rizičnoj grupi» u kontekstu HIV infekcije.

U isto vreme Komitet za lezbejska i gej pitanja i Američka asocijacija psihologa rade na terminologiji koja se odnosi na osobe čija je seksualna orijentacija različita od heteroseksualne. Radi se na terminologiji koja je nejasna ili je povezana sa negativnim stereotipima, odnosno predrasudama, a u cilju smanjivanju heteroseksualnih predrasuda u jeziku, povećavanja vidljivosti gej muškaraca, lezbejki i biseksualnih osoba, te jasnoće izražavanja i izbe-

gavanja netačnih stereotipa o lezbejkama, gej muškarcima i biseksualnim osobama.

Treba dodati i stavove Američke psihijatrijske asocijacije i Američke asocijacije psihologa, koji datiraju od 1994. godine, da seksualna orijentacija (homoseksualnost) nije izbor, da istraživanja ukazuju da se formira veoma rano u životnom ciklusu, verovatno i pre rođenja, odnosno da je samo psihološki i društveni uticaji ne mogu izazvati. Frekvencija istopolne orijentacije (homoseksualnosti) je konstantna, oko 10% populacije i to je broj koji je iznenađujuće konstantan u različitim kulturama, bez obzira na različite moralne vrednosti i standarde određene kulture.

U Srbiji organizacije koje se bave ljudskim pravim istopolno orijentisanih osoba, a u skladu sa prethodno navedenim, jasno definišu i preporučuju terminologiju koja je različita od termina koji još uvek jesu u književnoj, naučnoj i individualnoj jezičkoj praksi, a koji istopolnu orijentaciju povezuju sa nenormalnošću, neprirodnošću, izopačenošću, psihijatrijskim dijagnostičkim kategorijama i kriminalnim ponašanjem, dakle predrasudama.

Dakle, sa saznanjima da istopolna orijentacija (homoseksualnost) nije mentalna bolest, niti emocionalni poremećaj, niti krivično delo, niti je nenormalna i neprirodna pojava, te sa preporukama da javni i privatni govor treba biti politički korektan i naznakama kakav je odnos

prema istopolno orijentisanim osobama u Srbiji, istražile smo kakva se saznanja o istopolnoj orijentaciji mogu steći u visokoškolskim ustanovama u Srbiji u nastavnim planovima koji su važili i primenjivali se pre usklađivanja sa Bolonjskom deklaracijom ili se primenjuju još uvek, obzirom da je taj proces još uvek u toku.

Rezultati istraživanja pokazuju:

– da se istopolna orijentacija (homoseksualnost) pominje u procentualno najviše predmeta koji čine nastavni plan studija medicine, a u najmanje na studijama pedagogije.

– da se istopolna orijentacija (homoseksualnost) na procentualno najviše stranica pominje na studijama prava, a najmanje na studijama psihologije, u literaturi za predmete u kojima se pominje istopolna orijentacija (homoseksualnost).

– da je istopolna orijentacija (homoseksualnost) procentualno najviše u fokusu analiziranih jedinica udžbenika studija psihologije, a najmanje studija medicine, dok na studijama pedagogije nije u fokusu niti jedne jedinice udžbenika.

– da je korišćena terminologija u analiziranim udžbenicima/literaturi za sve studentske grupe/fakultete takva da povezuje istopolnu orijentaciju (homoseksual-

nost) sa negativnim stereotipima, odnosno predrasudama, psihijatrijskim dijagnostičkim kategorijama ili sa kriminalnim ponašanjem, odnosno samo se u pojedinim udžbenicima na studijama prava i pojedinoj literaturi na studijama sociologije može naići na termine koji istopolnu orijentaciju (homoseksualnost) ne povezuju sa negativnim stereotipima, odnosno predrasudama.

– da je istopolna orijentacija (homoseksualnost) u negativnom kontekstu procentualno najviše pominjana na studijama medicine, a najmanje na studijama sociologije i da je više u negativnom nego u neutralnom kontekstu pominjana u analiziranim udžbenicima/literaturi na svim studijskim grupama/fakultetima, dok u pozitivnom kontekstu niti jednom nije pomenuta u analiziranim udžbenicima/literaturi na svim studijskim grupama/fakultetima.

– da se za sve analizirane jedinice udžbenika izvor saznanja ne navodi uvek, a da se u značajno velikom procentu to ne čini u udžbenicima/literaturi za studije medicine i psihologije.

Dakle, istopolna orijentacija (homoseksualnost) se pominje u malom procentu predmeta i malom procentu stranica udžbenika/literature za te predmete bez obzira o kom nastavnom planu fakulteta/studijske grupe se radi.

Osnovne informacije o projektu

Ka nehomofobičnoj srednjoj školi

Homofobija se može definisati kao diskriminacija – mržnja i strah – prema homoseksualnosti uočenoj bilo kod drugih, bilo kod sebe. U srpskom društvu danas homofobija poprima različite oblike, kao što su *otvoreno nasilje* prema lezbejkama i homoseksualnim muškarcima, biseksualnim i transrodnim pojedincima i pojedinkama, *predrasude, stereotipi, stavovi, diskriminativno ponašanje i/ili institucionalizovane mere politike i korišćenja jezika*.

Obrazovni sistem igra veoma važnu ulogu u procesu socijalizacije adolescentkinja i adolescenata kako u pogledu učenja rodnih uloga i društveno prihvatljivih obrazaca ponašanja, tako i u pogledu usvajanja pojedinih vrednosti i stavova. Da bi se obrazovni sistem u Srbiji mogao koristiti kao instrument za stvaranje otvorenog i tolerantnog društva, veliki deo njegovog sadržaja mora se u potpunosti izmeniti. Time bi se zaustavilo dalje ukorenjivanje homofobije, predrasuda i stereotipa uperenih protiv neheteroseksualnih pojedinaca/pojedinki i grupa.

Da bi se homofobija u društvu eliminisala, neophodno je utvrditi u kom stepenu je ona sadržana kako u strukturi, tako i u sadržaju obrazovnog sistema u Srbiji. Budući da mnogi/e autori/ke koji/e se ovom temom bave upravo adolescenciju smatraju neobično kompleksnim periodom u

životu ne samo adolescentkinja i adolescenata, već i njihovog društvenog okruženja, ocenili smo da je sprovođenje istraživanja određenog broja srednjoškolskih udžbenika odličan početni korak u procesu temeljne i dugoročne demokratizacije srpskog društva. Intervencijama u sadržaju nastavnog plana i programa za srednje škole ne samo da će period adolescencije – prelazno doba između detinjstva i zrelosti – biti iskorišćen za to da buduće/i odgovorne/i građanke i građani usvoje mehanizme kritičkog razmišljanja i tolerancije, već će time biti omogućeno konstruisanje otvorenog i demokratskog društva koje će štititi ljudska prava svih pojedinki i pojedinaca bez obzira na njihovu rasu, etničku pripadnost, klasu, pol, rod, veru i seksualnu orijentaciju.

Verujemo da će naše društvo postati bolje mesto za život kad svi/e njegovi/e članovi/ce budu imali/e podjednaku šansu da slobodno istražuju i izražavaju različite seksualne i rodne identitete, ali i da u potpunosti ostvaruju svoja ljudska prava.

Kratak opis projekta:

Suštinu projekta predstavlja kvantitativno/kvalitativno istraživanje srednjoškolskih udžbenika iz sledećih predmeta: filozofija, sociologija, psihologija, biologija, Ustav i građanska prava i istorija umetnosti. Istraživanje će utvrditi nivo(e) homofobije sadržane u srednjoškolskim nastavnim planovima i programima tako što će otkriti sve

oblike homofobičnih diskursa i vizuelnih predstava u pomenutim predmetima.

Opšti cilj projekta:

Omogućavanje uslova za kreiranje nehomofobične srednjoškolske sredine u Srbiji.

Dugoročni ciljevi projekta:

- Skretanje pažnje relevantnim vlastima u Srbiji na alarmantno prisustvo homofobije u srpskom društvu u cilju njihovog neposrednog delovanja;
- Iskorenjivanje homofobičnih sadržaja iz srednjoškolskih nastavnih planova, programa i predmeta, kao i iz strukture samog obrazovnog sistema;
- Senzibilizacija srednjoškolskog nastavnog osoblja i učenika/ka o osnovnim ljudskim pravima, s naglaskom na ljudsko pravo na različitost seksualne orijentacije.

Ciljne grupe:

- o Učenici/e srednjih škola;
- o Nastavno osoblje srednjih škola;
- o Stručnjaci/kinje u oblasti obrazovanja;

- o Predstavnici/e vlade Republike Srbije;
- o Mediji;
- o Aktivisti/kinje u domenu ljudskih prava;
- o Najšira javnost.

Korisnici/e projekta:

1. Učenici/e i nastavno osoblje srednjih škola (direktno);
2. Pripadnici/e LGBT zajednice (indirektno, dugoročno).

TERMINOLOGIJA

LGBTI – lezbejke, gej muškarci, biseksualne osobe, transrodne osobe (uključuje i transseksualne osobe) i interseks osobe.

Lezbejka – Ovaj termin potiče od imena grčkog ostrva Lezbos, na kojem je, u antičko doba, živela pesnikinja Sapfo. Američka grupa *Radikalne lezbejke* dala je 1970. godine čuveni odgovor na pitanje „Šta je lezbejka?“, rekavši da je „lezbejka bes svih žena kondenzovan do eksplozivnog stanja“. U publikaciji *Ženski identifikovana žena*, u kojoj se pojavila ova definicija, lezbejka se dalje definiše kao „žena koje je emotivno, seksualno, društveno i politički prvenstveno posvećena drugim ženama“. Pesnikinja i teoretičarka, Adrienne Rich, u svojoj knjizi *Prisilna heteroseksualnost i lezbejska egzistencija* daje jednu više lezbejsko-feminističku analizu, kada sugerise da je lezbejka žena koja odbacuje mušku moć i eksploataciju, te da tako seksualna priroda lezbejstva postaje irelevantna. Postoji i suprotstavljena struja, tzv. pro-seks lezbejki, koje tvrde da seksualna želja mora biti upravo ona karakteristika koja definiše lezbejku.

Gej – Značenje ovog izraza je, od prvobitnog „veselo la“, prošlo kroz čitav niz transformacija. Najverovatnije početkom XX veka, ovaj termin biva usvojen od strane

gej muškaraca i lezbejki, kao izraz kojim referiraju na sebe. Poslužio im je, ne samo kao alternativa, prvenstveno kliničkom terminu „homoseksualac/ka“, već i, pošto nije bio naširoko poznat, kao sredstvo da se na diskretan način skrene pažnja na sopstvenu seksualnost, ali i da se otkrije tuđa. Od sedamdesetih godina prošlog veka, postao je standardni termin za homoseksualce, čak i među heteroseksualcima. Međutim, istovremeno on počinje da gubi na snazi kao termin koji lezbejke koriste da bi opisale sebe, zbog stava lezbejskih feministkinja da on prvenstveno referira na gej muškarce. S razvojem gej oslobodilačkog pokreta u SAD-u sedamdesetih godina prošlog veka, pojavila se nova distinkcija između „homoseksualca“ i „geja“, tako što je prvi termin korišćen da referira samo na seksualnu orijentaciju, dok drugi referira na muškarca koji je izabrao da bude deo gej zajednice, uključenjem u „coming out“ proces i priznavanjem znatnog uticaja sopstvene seksualnosti na formiranje ličnog identiteta.

„**Coming out**“ – ili razotkrivanje sopstvene seksualne orijentacije, odnosno javno i otvoreno istupanje i afirmisanje vlastite (homo)seksualne orijentacije. Potiče od fraze „coming out of the closet“ (izlazak iz ormara).

Biseksualna osoba – ona koju seksualno privlače osobe oba pola.

Seksualna orijentacija – ili seksualna privlačnost, određuje ko nas seksualno privlači, odnosno, ko kod nas

podstiče seksualni nagon, želju ili fantaziju. Veruje se da na seksualnu orijentaciju utiče niz faktora: genetsko nasleđe, hormoni, socijalizacija i sl. Iako poreklo seksualne orijentacije nije sasvim jasno, uglavnom je prisutno vešanje da se ona uspostavlja u ranom detinjstvu.

Pol – biološka determinanta koja se odnosi na karakteristike koje nas određuju kao ženu ili muškarca (kombinacije telesnih karakteristika, koje uključuju hromozome, hormone i reproduktivne organe).

Rod – sistem znakova, ili označitelja, pripisanih polno dimorfnim telima, koji služe da diferenciraju društvenu ulogu i značenja koja ova tela mogu da imaju. Dakle, rod je društveni konstrukt, nešto dizajnirano, implementirano i perpetuirano kroz društvene organizacije i strukture, a ne neki urođeni način na koji tela funkcionišu na biološkom nivou. Dok su, na primer, obeležja ženske rodne uloge, emotivnost, pasivnost, nežnost, kuvanje, odgajanje dece i sl, društvo za muški rod vezuje agresivnost, aktivnost, dominaciju, razum, fizičke poslove i sl.

Rodni identitet – predstavlja pojedinačni koncept sopstva, način na koji sebe percipiramo i označavamo kao muškarca ili ženu. Rodni identitet se najčešće, ali ne i uvek, uspostavlja poistovećivanjem sa polom.

Rodno izražavanje – spoljašnja prezentacija rodnog identiteta.

Transrodna osoba – Termin koji opisuje sve one koji poseduju takve rodne identitete, izražavanje ili ponašanje, koji se tradicionalno ne dovode u vezu sa njihovim polom, i/ili tradicionalnim poimanjem rodni uloga. Za razliku od transseksualnih osoba, najčešće ne žele da izmene svoje telo, već su usredsređeni na svoj rodni identitet. Dakle, transrodna osoba pokušava da slomi rodni binarizam u društvenim praksama sopstvenim ne-binarnim ponašanjem, ne bi li adekvatno izrazila sopstveni rodni identitet.

Transseksualne osobe – osobe koje žele ili imaju nameru da promene svoj pol ili su to već uradile, odnosno, osobe koje su fizički modifikovale svoje telo (uključujući hormonalnu terapiju i operaciju) da bi uskladile svoj pol sa rodnim identitetom.

Interseks osobe – Osobe rođene sa genitalijama i/ili sekundarnim polnim karakteristikama, koje se ne mogu podvesti ni pod muške ni pod ženske ili predstavljaju njihovu kombinaciju. Najčešće se odmah po rođenju operišu i tako im se, na osnovu medicinskih pretraga (pregleda eksterne genitalne strukture i genetske i endokrine analize), najčešće hirurški, dodeljuje pol. Ovaj termin je zamenio izraze hermafrodit i pseudohermafrodit, koji su bili u upotrebi od XIX veka, a sada se smatra da dovode do zablude i stigmatizacije.

Queer – Tradicionalno značenje ovog termina je

„čudno“ ili „neobično“, ali se trenutno najčešće koristi kao zbirni termin za lezbejske, gej, biseksualne, transrodne i interseks zajednice i pojedince. Njegova upotreba je proizvela niz suprotstavljenih stavova, pa je i njegovo značenje prošlo mnoštvo transformacija. Dok ga jedni smatraju krajnje uvredljivim, drugi ga koriste da bi referirali na one ljude čija se seksualna orijentacija, rodni identitet i/ili rodno izražavanje ne povinuju opšte prihvaćenim društvenim normama.

Queer teorija – Pojavila se nedavno, u poslednjoj deceniji XX veka, pa čak i njeno ime postoji tek od, recimo, 1990. godine. Podrazumeva zbir strategija čitanja i tumačenja tekstova (počev od književnih). Razvila se kao eklektičan i difuzan zbir postupaka na koji su uticali psihoanaliza, marksizam, kulturni materijalizam, semiotika, društveni konstrukcionizam, strukturalizam i feminizam.

Gay-friendly – Ovo je termin koji se odnosi na prvenstveno heteroseksualne pojedince, institucije ili medije koji podržavaju pravo na dostojanstvo i prihvatanje, ali i ostala prava, LGBT osoba.

Feminizam – Feminizam predstavlja široku paletu društvenih teorija, političkih pokreta i filozofija morala, uglavnom motivisanih i koncentrisanih na ženska iskustva, posebno u društvenom, političkom i ekonomskom domenu. Kao društveni pokret, feminizam je u velikoj

meri koncentrisan na ograničavanje i/ili iskorenjivanje rodne nejednakosti i promovisanje ženskih prava i interesa, ali takođe uključuje i brigu o uticaju rodnih uloga na muškarce i njihovo ohrabrivanje da prevaziđu tradicionalne društvene norme.

Adriana Zaharijević i Ivana Vujanović

Ka nehomofobičnoj srednjoj školi

**Analiza dela srednjoškolskih udžbenika
u vezi sa tretmanom homoseksualnosti**

Izdavač

Gayten-LGBT

Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd

E-mail: gayten@gmail.com

Web: <http://www.gay-serbia.com>

Urednik

Dušan Maljković

Koordinacija projekta

mr Ivana Pražić, mr Marijana Simu, Dušan Maljković

Savet projekta

drs Miodrag Kojadinović, Predrag Šarčević, Lepa Mladenović

Finansijska podrška

Fond za otvoreno društvo, Beograd

Lektura

Ivana Vujanović, Dušan Maljković

Korice

Vladimir Opsenica

Prelom

Zoran Dobrilović

Štampa

ZUHRA, Beograd

Tiraž

500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

316.837(497.11)
305-055.3(497.11)

Ka nehomofobičnoj srednjoj školi : analiza dela srednjoškolskih udžbenika u vezi sa tretmanom homoseksualnosti / [urednik Dušan Maljković].

- Beograd : Gayten-LGBT, centar za promociju prava seksualnih manjina, 2008

(Beograd : Zuhra). - 198 str. : tabele, grafikoni ; 24 cm

Tiraž 500. - Str. 193-198: Terminologija / Adriana Zaharijević i Ivana Vujanović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz većinu radova.

ISBN 978-86-909005-1-0

COBISS.SR-ID 154611724